

ПАДАННЕ ПРА ФІЛАМАТАЎ

(Замест уступу)

[...] 16 красавіка 1818 года ў яе [арганізацыю філаматаў] залічылі **Яна Чачота**, выдатную рэкамендацыю якому даў зноў жа Адам Міцкевіч, яго школьны сябар. У тым жа годзе стаў супольнікам Таварыства Тэадор Лазінскі. За ім, ужо ў 1819 годзе, згуртаванне папоўнілі Дзіянісій Хлявінскі, Дамінік Ходзька, Казімір Пясецкі, Ігнат Дамэйка, Ян Сабалеўскі, Міхал Рукевіч. У 1820 годзе ў Таварыства прыйшоў Вінцэнт Будрэвіч, а вясной 1822 года – Станіслаў Казакевіч. Вось і ўсе ўдзельнікі Таварыства філаматаў. Праўда, тры з іх – Бруна Сухецкі, Эразм Палюшынскі і Зыгмунт Навіцкі – у 1821 годзе з розных прычынаў былі выключаны з філамацкай сям’і. Усе ж астатнія да канца сваіх дзён заставаліся ў Таварыстве філаматаў.

Мэты Таварыства вызначаліся ў яго статутах. Калі ў статуце, прынятым на першым пасяджэнні, філаматы дэкларавалі творчае ўдасканаленне і ўзаемадапамогу ў набыцці ведаў, то ўжо ў новым, прынятым у 1818 годзе, статуце яны ставілі перад сабой больш шырокія задачы. Цяпер Таварыства павінна было садзейнічаць «па меры магчымасці ўсеагульнай асвете». Праз асвету філаматы намерваліся рыхтаваць грамадства да змагання за вызваленне Бацькаўшчыны ад царскага самаўладства, пра што, вядома ж, у статуце не гаварылася.

І ўсё ж яшчэ доўгі час самаадукацыя, узаемадапамога ў літаратурнай творчасці і ў навуковых даследаваннях стаялі ў філаматаў на першым месцы. Шырокую асвету ў краіне яны, натуральна, пачыналі з сябе. Згодна са статутам, «кожны з чынных членаў на працягу чатырох тыдняў мусіў падрыхтаваць адну працу – арыгінальную ці пераклад, вершам ці прозай, сур’ёзную, навуковую ці вясёлую, прызначаную для пагулянак». Так, для пагулянак. Гэта падкрэслівалася невыпадкова. Пагулянкам, розным урачыстасцям філаматы надавалі немалое значэнне для ўмацавання Таварыства, для пашырэння сваіх ідэй. Яны наладжвалі за горадам маёўкі, розныя святкаванні. Вельмі шумна адзначалі дні нараджэння. Да гэтых урачыстасцяў рыхтаваліся грунтоўна, складалі цэлыя сцэнарыі абходзін, часцей за ўсё вершаваныя. Асабліва праявіў сваё майстэрства **Ян Чачот**, які звычайна рыхтаваў такія сцэнарыі на беларускай мове. Яны вельмі прыхільна сустракаліся філаматамі. Музыку да гэтых вершаў пісаў Тамаш Зан. Рытуальнай, напрыклад, стала песня на беларускія словы **Яна Чачота** «Што мы вашэці скажам...», якую філаматы спявалі на кожнай урачыстасці. Спяваліся і польскамоўныя песні. Напрыклад: «Хай радасць з вачэй нашых блісне...» Адама Міцкевіча, «Што старыя за вар’яты!» **Яна Чачота** і іншыя. Адзін раз на тыдзень філаматы збіраліся на так званыя навуковыя

пасяджэнні, дзе чыталі свае навуковыя даследаванні, паэтычныя творы. Тут жа выступаў хто-небудзь з рэцэнзіямі на іх, падрыхтаванымі загадзя. Потым ішлі дыскусіі, у час якіх кожны мог выказаць сваю думку. Заканчваліся спрэчкі галасаваннем, якім ухвалялі ці адхілялі прачытаную навуковую працу альбо мастацкі твор.

Аб шырыні інтарэсаў філаматаў, размаху іх навуковай і творчай працы сведчыць даволі аб'ёмісты спіс прачытаных і абмеркаваных на пасяджэннях навуковых даследаванняў і паведамленняў паводле матэрыялаў прэсы, а таксама літаратурных твораў. Назавём толькі некаторыя з іх: «Праванская паэзія», «Пра Сафокла», «Пра класіцызм», «Пра дзве разнавіднасці ўлады» Юзафа Яжоўскага; «Нататкі пра стан прыгожых мастацтваў на Літве», «Пачатак і развіццё філасофіі», «Вытокі дабрачыннасці» Францішка Малеўскага; «Палюцыі», «Пра ўсемагутнасць Бога» Эразма Палюшынскага; «Уплыў рэлігіі грэкаў на грамадства ў гераічныя часы», «Прычыны заняпаду Рыма», «Жыццё і школа Піфагора» Зыгмунта Навіцкага; «Пра характары» Бруна Сухецкага; «Пра эпапею», «Пра важнасць вынаходства друкарскага станка» Юзафа Кавалеўскага; «Матэматычныя навукі», «Пачатак і развіццё драматычнай паэзіі» Тамаша Зана; «Пра оперу», «Вясковыя праходкі» Адама Міцкевіча; «Пра становішча сялян», «Апісанне падарожжа на Валынь і Украіну», «Выклад гіпотэз пра хвастатыя каметы», «Выклад гіпотэз пра плямы на Сонцы» Тэадора Лазінскага; «Гісторыя вышэйшай улады ў Літве», «Пра яўрэяў» Казіміра Пясецкага; «Эканоміка», «Пра падаткі» Дзіянісія Хлявінскага; «Кароткі выклад палітыкі Філіпа, македонскага караля» Міхала Рукевіча; «Пра электрычнасць» Ануфрыя Петрашкевіча; «Вылічэнне некаторых мінералагічных сістэм» Яна Сабалеўскага.

Слухаліся і абмяркоўваліся на гэтых пасяджэннях таксама многія паэтычныя творы Адама Міцкевіча, **Яна Чачота**, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча і іншых паэтаў-філаматаў.

Гэта была выдатная школа для маладых людзей. Яна прывучала іх творча мысліць, удасканалваць сваё паэтычнае майстэрства, развіваць навуковыя здольнасці, не кажучы ўжо пра элементарнае пашырэнне і паглыбленне ведаў.

Аб'ём навуковай працы вымагаў адпаведных арганізацыйных формаў, філаматы знайшлі іх. Ужо ў 1818 годзе Таварыства падзялілася на два аддзелы: аддзел літаратуры і вызваленых навук і аддзел фізікі, матэматыкі і медыцыны. Першы аддзел узначаліў Адам Міцкевіч, другі – Ануфрый Петрашкевіч. Кожны аддзел наладжваў свае «навуковыя пасяджэнні» роўна праз два тыдні, адзін раз на месяц прызначаўся арганізацыйны сход. Праз кожныя два месяцы абодва аддзелы збіраліся на агульнае пасяджэнне. Былі яшчэ «вялікія» пасяджэнні, якія склікаліся адзін раз на год і на якіх выбіралася кіраўніцтва аддзелаў і агульны «ўрад».

Філаматы добра разумелі, што, каб лічыцца адукаванымі людзьмі, кожны з іх павінен быў ведаць некалькі замежных моваў. Таму ў дадатак да таго, што вывучалася ва ўніверсітэце, яны арганізавалі яшчэ спецыяльныя курсы для вывучэння англійскай і нямецкай моваў, імкнуліся дасканала авалодаць імі. Апрача таго, многія філаматы добра ведалі французскую мову, не кажучы ўжо пра латынь, якую вывучалі ў школе.

Асаблівае значэнне надавалі філаматы вывучэнню роднага краю. Дзеля яго і распачалі сваю дзейнасць, за яго лепшую долю і змагаліся. Для сістэматычнага і шырокага збору самых розных звестак пра родны край з ініцыятывы Францішка Малеўскага быў створаны Статыстычны камітэт, у які ўвайшлі некалькі філаматаў. На аснове прапаноў удзельнікаў гэтага камітэта яго старшыня Францішак Малеўскі разам з Міхалам Рукевічам склалі спецыяльную інструкцыю для збірання «статыстычных» звестак з тэрыторыі ўсяго былога Вялікага Княства Літоўскага — называлася яна «Геаграфічнае апісанне, ці Інструкцыя ў збіранні звестак для вывучэння парафіі». Яе, як паведамляў потым сенатар Мікалай Навасільцаў вялікаму князю Канстанціну, філакат **Ян Чачот** і член Таварыства філарэтаў Юндзіл «без одобрения цензуры напечатали секретно в ночное время в виленской базилианской типографии, подкупив там на сей конец наборщиков, поелику префект той типографии без цензуры печатать не согласился... Сии таким образом напечатанные инструкции раздавались в 1821 году **Чечетом** и Малевским всем членам филаретского общества, выезжавшим в вакационное время из Вильны». Згодна з гэтай «Інструкцыяй», філаматы і філарэты па выездзе ў родныя мясціны павінны былі даць падрабязнае апісанне сваёй парафіі, асвятліўшы такія пытанні: геаграфічнае становішча, велічыня тэрыторыі, рэльеф мясцовасці, дарогі, рэкі, каналы, клімат, саслоўі насельніцтва, нацыянальны склад, веравызнанне, і гаспадарка, асвета, звычаі і абрады. Акрамя гэтага, інструкцыя патрабавала адказаць яшчэ на шэраг пытанняў: на якой мове размаўляюць розныя слаі насельніцтва, якія сямейныя і гадавыя спраўляюцца святы і ўрачыстасці і як адзначаюцца, якія бытуюць забабоны, у што людзі апрачаюцца, якое ў іх жыллё, грамадскія звычаі, сямейныя ўзаемаадносіны. У «Апісанні» падкрэслівалася, што ўсе гэтыя звесткі патрэбны для таго, каб айчынная навука абапіралася на свае факты, а не на звесткі замежных краёў, каб яна станавілася на ўласны грунт.

Апісанні парафій, зробленыя філаматамі і філарэтамі, на жаль, не захаваліся. Вядома толькі, што на аснове пытанняў «Інструкцыі» такую працу прарабілі Міхал Рукевіч на Беласточчыне, Станіслаў Казакевіч у Завілейскім павеце, Тэадор Лазінскі ў Жытоміры.

Пры вывучэнні роднага краю філаматы асаблівую ўвагу звярталі на асвету, яе стан, на школы. Прытым яны не абмяжоўваліся толькі зборам звестак, але і

самі імкнуліся практычна памагаць пашырэнню адукацыі народа. Усё-такі асвета была галоўнай часткай іх дзейнасці. Філаматы нават самі пачыналі ствараць школы. Асабліва вызначыўся Францішак Малеўскі, які арганізаваў ланкастарскую школу для сялян у Шчорсах на Наваградчыне і які імкнуўся праз друк пашырыць новы метады навучання. Як вядома, дзекабрысты таксама надавалі важнае значэнне ланкастарскім школам для асветы народа.

Наогул не могуць не здзіўляць маштабы планаў Таварыства філаматаў у пашырэнні асветы. Маладыя людзі бяруцца нават за стварэнне падручнікаў для школ, наогул для народнай адукацыі, распачынаюць працу над галіновымі энцыклапедыямі. Для гэтага яны размяркоўваюць паміж сабой важнейшыя навукі. Так, Ян Сабалеўскі і Тэадор Лазінскі павінны былі сабраць матэрыял для энцыклапедыі прыродазнаўчых навук, Тамашу Зану і Вінцэнту Будрэвічу даручалася падрыхтаваць артыкулы па матэматыцы, Францішак Малеўскі ўзяўся за распрацоўку правазнаўства, Юзаф Яжоўскі – філасофіі. Праўда, такія няпростыя задумы філаматы не паспелі ажыццявіць.

Для пашырэння сваіх ідэй філаматы з самага пачатку дзейнасці сур'ёзна думаюць пра стварэнне ўласнага перыядычнага выдання, на першым часе штогодніка, у якім яны мараць змяшчаць свае навуковыя працы і літаратурныя творы. Непасрэдна да арганізацыі выдання яны прыступілі ў 1821 годзе. Прыдумалі ўжо і назву – «Геба». Спецыяльна для «Гебы» напісалі свае творы тады ўжо славутыя філамацкія паэты Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, **Ян Чачот**, Ануфрый Петрашкевіч. Але і тут ажыццявіць задуманае філаматам не ўдалося. Прызначаныя для «Гебы» творы паэты-філаматы аддалі ў віленскую перыёдыку. Што ж да навуковых трактатаў, то яны засталіся ў рукапісах і, магчыма, пыляцца дзе-небудзь на архіўных паліцах і сённа, калі зусім не загінулі.

Нягледзячы на канспіратыўнасць згуртавання, філаматы ў сваёй дзейнасці не замыкаліся ў яго рамках. Паставіўшы перад сабой вялікія задачы асветы народа, яны імкнуліся супрацоўнічаць з іншымі апазіцыйнымі ўладам арганізацыямі. Дзеля гэтага звязваліся з шубраўцамі, масонамі, з віленскім згуртаваннем польскага Патрыятычнага таварыства, але нікому не дазвалялі ўмешвацца ў свае справы, праводзячы самастойную палітыку. Як сведчаць факты, філаматы завязвалі кантакты з дзекабрысцкімі арганізацыямі, вялі перагаворы на конт гэтага з іх прадстаўніком Аляксандрам Бястужавым у час яго прыезду ў Вільню.

Для ажыццяўлення шырокіх мэтаў асветы народа філаматы імкнуліся ствараць паводле свайго ўзору больш прадстаўнічыя арганізацыі, беручы кіраўніцтва ў свае рукі. Вельмі настойліва выступаў за пашырэнне такім спосабам дзейнасці Таварыства Адам Міцкевіч, які склаў цэлую праграму арганізацыі ў згуртаванні моладзі, распрацаваў канкрэтныя задачы.

Якраз з ініцыятывы Адама Міцкевіча яшчэ ў 1819 годзе было ўтворана першае адгалінаванне Таварыства філаматаў – Саюз сяброў, у які за год уступілі 30 студэнтаў Віленскага ўніверсітэта. Адам Міцкевіч напісаў для яго і статут, згодна з якім кіраўніком Саюза павінен быў стаць хто-небудзь з філаматаў. Галоўная мэта гэтай арганізацыі – самаадукацыя і маральнае ўдасканаленне «сяброў». Меркавалася праз Саюз сяброў папаўняць само Таварыства філаматаў, пра існаванне якога не павінны былі ведаць нават супольнікі створаных ім арганізацый. З 1822 года супольнікаў Саюза сяброў пачалі называць філадэльфістамі (браталюбцамі).

Філаматы спрабавалі стварыць і іншыя прадстаўнічыя арганізацыі. Так, Тэадор Лазінскі на аснове літаратурнага гуртка студэнтаў Віленскага ўніверсітэта арганізаваў Навуковае таварыства, Францішак Малеўскі – Саюз маладых адвакатаў, Тамаш Зан – Саюз айчынных натуралістаў, Ануфрый Петрашкевіч спрабаваў стварыць згуртаванне «масістаў» – працаўнікоў канцылярыі для ўпарадкавання спадчыны Радзівілаў – пад назвай «Рэчпаспалітая». Міхал Рукевіч з Францішкам Малеўскім рабілі спробу ўтварыць Саюз літоўскай моладзі. Але моладзь з невялікай ахвотай ішла ў палітыку, не заўсёды імкнулася «сушыць мазгі» рознымі навукамі.

Для таго каб прывабіць моладзь, трэба было знайсці нешта больш цікавае. Тут праявіў свае арганізатарскія здольнасці і кемлівасць вясёлы і таварыскі Зан. Ён намерыўся арганізаваць згуртаванне, з гэтай мэтай якога хаця б напачатку было толькі адно маральнае ўдасканаленне, не абцяжаранае навуковымі задачамі. Задуманую арганізацыю Тамаш Зан назваў – Таварыства прамяністых. Сэнс «прамяністасці» ён растлумачваў так: кожны добразычлівы, высокай маралі чалавек выпраменьвае святло і тым самым дабратворна ўздзейнічае на іншых. Інакш кажучы, Таварыства прамяністых – гэта згуртаванне тых, хто імкнецца быць высокамаральнымі, духоўна багатымі людзьмі. Філаматы сфармулявалі 15 правіл, якіх павінны былі прытрымлівацца прамяністыя. Адно з іх, напрыклад, даводзіла, што вялікім крокам на шляху да маральнага ўдасканалення маладога чалавека з'яўляецца «прыхільнасць да айчыннай зямлі». А наступнае правіла канкрэтызавала гэта: «Прыхільнасць да айчыннай зямлі ў тым, каб жадаць добра суайчыннікам кожнага стану і ўсяму народу наогул, захоўваць карысныя звычай сваіх бацькоў, любіць прыродную мову і вывучаць яе, помніць славу і подзвігі продкаў і ў меру сілы сваёй і стану памнажаць іх».

Форму дзейнасці Таварыства Зан выбірае самую простую і прыцягальную – маёўкі, агульныя пагулянькі з выкарыстаннем урачыстых, часам таямнічых, рытуалаў.

На арганізацыйным пасяджэнні было выбрана кіраўніцтва Таварыства. Старшынёй яго, «архіпрамяністым», стаў Тамаш Зан, «канцлерам» — Ануфрый

Петрашкевіч, «вялікім маршалкам» – Тэадор Лазінскі, «надворным радцам» – Казімір Пясецкі. Былі выбраны яшчэ пяць «камергераў» – для сувязі паміж рознымі групамі Таварыства.

Каб адвесці падазрэнні ўлад ад сапраўдных намераў згуртавання (праз яго філаматы меліся праводзіць свае ідэі), Юзаф Яжоўскі прапанаваў называць яго яшчэ Таварыствам сяброў карыснай забавы.

Першая маёўка адбылася за Вільняй 6 мая 1820 года. Была яна добра падрыхтавана. Адкрыў маёўку Тамаш Зан, які выступіў са спецыяльна напісанай да яе вершаванай прамовай. За ім прачытаў «Малітву прамяністых» Міхал Рукевіч. Пасля выступленняў філаматаў моладзь пайшла, згодна з рытуалам, «пиць малако». Гэта была своеасаблівая, вясёлая, толькі безалкагольная бяседа, падчас якой гучалі вершы, прамовы, спевы, жарты. Там жа наладжваліся гульні.

Пра новую арганізацыю гаварылі ўсе студэнты ўніверсітэта, віленская моладзь. Згуртаванне многім прыйшлося даспадобы, і яно вельмі хутка пашыралася. Праз колькі часу пасля першай маёўкі **Ян Чачот** пісаў Адаму Міцкевічу ў Коўню, дзе той настаўнічаў, не парываючы з Таварыствам філаматаў: «Ужо ў нас каля паўтары сотні прамяністых, а на мінулай сходцы было недзе каля ста дваццаці. Штаразу лічба павялічваецца, многія былі з тых нават, якія супраць нас выступалі... радуе нейкае ўсеагульнае жаданне не да часовага, а да сталага згуртавання – такое аб'яднанне можа даць надзвычайныя вынікі». Падкрэсліваючы дабратворны ўплыў згуртавання на маральнае ўдасканаленне моладзі, на паводзіны студэнтаў, **Чачот** далей расказваў сябру: «Нездарма ж цяпер на лекцыі фізікі ціха, як у вуху! Найгоршыя свавольнікі... нават на лекцыях прафесара, з якога можна пасмяяцца, сядзяць, як быццам іх і няма! У касцёле... усе паводзяць сябе сціпла... Такі вольны вялікі ўплыў некалькіх на непараўнальна большую масу людзей, так бярэцца ўсімі добры прыклад. Рэктар бязмежна рады з прамяністасці, найбольш радуе яго нечуваная перамена ў касцёле. Тамаш быў у яго, расказваў яму пра мэты прамяністых; ласкава прыняты, атрымаў запэўненні ў спрыянні нам».

І ўсё ж масавасць згуртавання напалохала ўніверсітэцкія ўлады. Баючыся трапіць у няміласць да расійскіх улад, рэктар Сымон Малеўскі загадвае распусціць Таварыства.

Філаматы, падначаліўшыся рэктарскаму загаду, усё ж вырашаюць узнавіць гэтае даволі прадстаўнічае згуртаванне, зрабіўшы яго тайным і памяняўшы назву. Такім чынам адкрытае Таварыства прамяністых пераўтварылася пасля роспуску ў тайнае Таварыства філарэтаў (аматараў дабрачыннасці). Узначаліў яго зноў жа «архіпрамяністы» Тамаш Зан. У новае аб'яднанне залічылі толькі найбольш надзейных і адданных яму. Пашырыліся і задачы абноўленай арганізацыі. Цяпер яе супольнікі не абмяжоўваліся толькі маральным

удасканальваннем. Узяліся і за ўласную асвету, самаадукацыю.

Паколькі «навуковая праца» рабілася цяпер адной з найважнейшых у Таварыстве філарэтаў, яно было падзелена на чатыры асноўныя аддзелы, якія адпавядалі факультэтам універсітэта: першы – фізіка-матэматычны, які, у сваю чаргу, падзяляўся на тры саюзы (Зялёны, Ружовы, Малінавы); другі – юрыдычны (Белы і Ліловы саюзы); трэці – літаратурны (Блакітны саюз); чацвёрты – медыцынскі (Сіні саюз). Кожны аддзел і яго падраздзяленне (саюз) выбіралі сваіх кіраўнікоў.

Найбольшую актыўнасць праявілі аддзелы юрыдычны, якім кіраваў брат Адама Міцкевіча Аляксандр, і літаратурны на чале з энергічным **Янам Чачотам**.

Пашыраючы сваю дзейнасць, Таварыства філаматаў імкнулася арганізоўваць філарэцкія філіі на ўсёй тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага. Такія філіі спрабаваў стварыць у родным Наваградку і Коўне Адам Міцкевіч, у Шчучыне – Ануфрый Петрашкевіч. Але філаматы сутыкнуліся з вялікімі цяжкасцямі, галоўнай з якіх была канспірацыя. Усё ж аднаму з іх, Міхалу Рукевічу, удалося арганізаваць даволі дзейсныя філарэцкага тыпу таварыствы ў Беластоку і Свіслачы, якія потым аднадушна падтрымалі выступленне дзекабрыстаў на Сенацкай плошчы ў Пецябургу.

Вядома, такая шырокая дзейнасць філаматаў і філарэтаў не магла быць не заўважана ўніверсітэцкімі ўладамі. Дачуўся пра яе і куратар Віленскай навучальнай акругі князь Адам Чартарыйскі. Ён добра разумеў, якую небяспеку тоіць у сабе наяўнасць якіх бы там ні было студэнцкіх згуртаванняў. Таму ў сакрэтным пісьме рэктару ўніверсітэта Сымону Малеўскаму 3 лістапада 1821 года куратар настойліва наказваў не дапускаць іх ва ўніверсітэце. Аднак Малеўскі не змог ліквідаваць тайныя згуртаванні студэнтаў, сярод якіх быў і яго сын Францішак Малеўскі. Толькі вясной 1822 года, калі ў Вільню меўся прыехаць цар, прафесар Юзаф Твардоўскі, якому Тамаш Зан прызнаўся пра існаванне Таварыства філарэтаў, параіў распусціць яго. Давялося паслухаць паважанага прафесара – Таварыства было часова распущана, архіў спалены. Тым больш што пра існаванне філарэтаў, якіх усё яшчэ называлі прамяністымі, ва ўніверсітэце ведалі. Якраз у гэты час у Вільню наведаўся і князь Чартарыйскі. Каб скончыць справу з філарэтамі-прамяністымі, ён прызначае спецыяльную камісію для выяўлення іх дзейнасці. Хоць і быў знойдзены нейкі «кампрамат», усё ж камісія палічыла за лепшае затушаваць справу. Не ўзбуджаў яе і Твардоўскі, які стаў увосень 1822 года рэктарам універсітэта замест Малеўскага.

Таварыства філарэтаў ізноў давялося распускаць. Але неўзабаве Тамаш Зан пачаў узнаўляць яго, толькі дзейнасць арганізацыі трэба было яшчэ больш засакрэчваць. Са снежня 1822 года Таварыства працягвала сваю працу.

У гэтых умовах філаматы вырашылі рэарганізаваць сваё згуртаванне, яны

шмат дыскутавалі, як палепшыць яго дзейнасць.

Не вядома, у якім кірунку пайшла б далей дзейнасць філаматаў і філарэтаў, як бы шырока яна разгарнулася, калі б не тыя чорныя хмары, якія нечакана навіслі над імі, і не той выпадак, што стаў фатальным у гісторыі віленскіх згуртаванняў моладзі.

3 мая 1823 года ў гадавіну ліберальнай Канстытуцыі 1791 года вучань пятага класа Віленскай гімназіі Міхал Плятар напісаў крэйдай на дошцы: «Няхай жыве Канстытуцыя 3 мая!» Другі вучань дадаў: «О, які мілы для ўсіх нас успамін!» І яшчэ: «Але няма каму пра гэта ўспомніць». Пра гэта было дакладзена вялікаму князю Канстанціну ў Варшаву. Вялікі князь даручыў разабрацца ва ўсім сенатару Мікалаю Навасільцаву. Пачалося следства, у час якога Навасільцаву ўдалося натрапіць на след філарэтаў. Быў арыштаваны ўдзельнік Таварыства філарэтаў Ян Янкоўскі. Спалохаўшыся пакарання, ён расказаў пра Таварыства і выдаў усіх яго супольнікаў. Пачаліся масавыя арышты. Вось як расказвае пра гэта ў рапарце вялікаму князю Канстанціну пазней, 13 мая 1824 года, сенатар Навасільцаў: «Из совокупных их показаний был составлен список всем филаретам, у сего под буквою А. прилагаемый и содержащий всего 166 лиц. По сделанным от меня тогда распоряжениям собраны были в Вильну 85 человек, из числа коих каждый содержался в монастырях в особой кельи, под строгим военным караулом, а председатель общества содержался и еще содержится в тюремном замке. Прочие же, отысканные под конец настоящего следствия, допрашивались в комиссии без содержания в аресте, с обязанием токмо каждого подпискою, что до решения дела никуда не отлучится из города и о том, о чем будет допрашиваться и что отвечал на вопросы, никому объяснять не будет. Затем местопребывание некоторых членов и по сие время не открыто, мимо старания полиции и бывших с разными властями переписок... По отобрании же вопросов от всех, имеющих налицо, членов общества оказалось, что из числа оговоренных действительно принадлежали к обществу 108 человек, предлагалось к принятию, но не поступило в оное или вовсе не принадлежало 27 человек, да не отыскано к следствию 31 человек...»

Дарэчы, «именной список», апублікаваны разам з рапартам Навасільцава ў кнізе Фёдара Вяржбоўскага «К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819-1823 гг.» (Варшава, 1898), дае магчымасць бліжэй пазнаёміцца з усімі членамі Таварыства філарэтаў, бо ў тым спісе ёсць пра іх кароткія біяграфічныя звесткі. З іх відаць, што гэта былі вельмі маладыя людзі, пераважна 17-25 гадоў. І ў асноўным — беларуская моладзь. Так, са 135 чалавек, дапытаных камісіяй Навасільцава, з Беларусі (Віленская, Гродзенская, Магілёўская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць) было 113 чалавек. З Каралеўства Польскага – усяго 6, з Украіны, пераважна з Валыні, – 16. Такім

чынам, дакументальна паказваецца, што Таварыства філарэтаў – гэта ў сваёй аснове згуртаванне беларускай моладзі. Тое ж самае можна сказаць і пра Таварыства філаматаў, дзе, як заўважыў А. Луцкі ў кнізе «Таварыства філаматаў» на польскай мове (Кракаў, 1924), «адзіным нелітвінам» быў украінец Юзаф Яжоўскі.

Зняволеным філарэтам, якіх напачатку ахапілі адчай і поўная разгубленасць, праз нейкі час удалося хай не разарваць, але усе ж паслабіць свае пугты. Памаглі ім у гэтым сябры і знаёмыя, што засталіся на волі, ды і ўсе, хто спачуваў філарэтам. А спачувала ім уся Вільня, якая была ў шоку, калі дачулася пра арышт моладзі. Быў наладжаны збор сродкаў для зняволеных. Філамат Ануфрый Петрашкевіч, які нейкім чынам пазбегнуў арышту, арганізаваў спецыяльны камітэт дапамогі сваім сябрам, якіх так неспадзявана кінулі ў турму.

Сярод арыштаваных былі вядомыя ўжо Вільні паэты і проста здольныя маладыя людзі: Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, **Ян Чачот**, Ян Сабалеўскі, Юзаф Кавалеўскі, Антоні Адынец, Аляксандр Ходзька, Ігнат Дамэйка, Міхал Рукевіч, Тэадор Лазінскі і многія іншыя. Дапамога Вільні дазволіла зняволеным падкупіць варту, і яны маглі цяпер хаця б збірацца разам па-за межамі сваіх келляў. Звычайна збіраліся ў келлі Адама Міцкевіча. Пра гэтыя філарэцкія зборы ў турме Адам Міцкевіч раскажаў потым у трэцяй частцы сваіх бессмяротных «Дзядоў». Начныя сходкі сяброў паднялі іх заняпалы дух. Збіраючыся, яны нават складалі і спявалі песні. Аўтарамі некаторых з іх былі **Ян Чачот** і Адам Міцкевіч. Добра ўспрынялася ўсімі і напісаная тут жа, у турме-кляштары, «Філарэцкая песня» Антонія Эдварда Адынца.

Магчымасць збірацца разам дапамагала філарэтам апраўдвацца на следстве, бо яны загадзя дамаўляліся, што гаварыць і як сябе паводзіць. Напрыклад, яны дамовіліся нідзе не ўпамінаць пра існаванне Таварыства філаматаў, якое з'яўлялася ядром усіх згуртаванняў моладзі. Тамаш Зан, якога трымалі асобна, але з якім усё ж удалося наладзіць сувязь, наказаў сябрам ускладаць усю віну за арганізацыю на яго — ён хацеў гэтым выгарадзіць іх альбо хоць бы змякчыць долю сваім сябрам-філаматам: Адаму Міцкевічу, Юзафу Яжоўскаму ды і ўсім астатнім.

Усё гэта дапамагло арыштаваным зменшыць сваю віну і антыўрадавую ролю Таварыства філарэтаў. Чакалася, што пад канец 1823 года следчая камісія закончыць сваё разбіральніцтва і маладых людзей выпусцяць з кляштарных муроў.

Але нечакана ўсе карты змяшаў Францішак Малеўскі. Яго арыштавалі ў Берліне, дзе ён удаканалваў сваю адукацыю і філаматы не змаглі з ім звязацца, каб дамовіцца пра паводзіны на следстве. Перакананы ў тым, што ўлады выкрылі як Таварыства філарэтаў, так і Таварыства філаматаў, ён міжволі прагаворваецца

на следстве пра існаванне апошняга. Атрымаўшы такія «каштоўныя» звесткі, следчая камісія наноў раскручвае справу. Ізноў пачаліся допыты, якія цягнуліся два месяцы – люты і сакавік 1824 года. Асабліва даставалася Тамашу Зану, якога перавялі ў палац, дзе вялося следства і дзе з ім абыходзіліся як з самым апошнім злачынцам.

Закончылася следства ў красавіку. Зняволеныя былі выпушчаны на парукі блізкіх і знаёмых. Адама Міцкевіча, напрыклад, узяў на парукі Іаахім Лялевель. У турме пакінулі толькі трох найбольш «небяспечных злачынцаў»! Тамаша Зана, **Яна Чачота** і Адама Сузіна, а таксама здрадніка Яна Янкоўскага, якога ніхто не захацеў узяць на парукі.

Дзякуючы арганізаванасці зняволеных і іх сяброў на волі ад следства ўдалося ўхаваць некаторыя найбольш важныя факты дзейнасці згуртавання моладзі. Напрыклад, камісія не дазналася пра існаванне Саюза сяброў і некаторых іншых згуртаванняў. І галоўнае, яна не даведлася, што Таварыства філарэтаў і Таварыства філаматаў, якія былі быццам распушчаны вясной 1822 года, хутка ізноў распачалі сваю дзейнасць і існавалі да апошняга часу. Не ўдалося камісіі натрапіць і на след філамацкага архіва, які надзейна схаваў Ануфрый Петрашкевіч і які, дарэчы, шчасліва захаваўся да нашых дзён. Вынесці прыгавор «бунтаўшчыкам» цар Аляксандр I даручыў спецыяльнай камісіі, у якую прызначыў міністра асветы Шышкава, генерала Аракчэева і сенатара Навасільцава. 14 жніўня 1824 года цар зацвердзіў падрыхтаваны камісіяй прысуд.

Згодна з прысудам, дзесяць філаматаў і дзесяць філарэтаў назаўсёды высылаліся з роднай ім «Літвы» ў «аддаленыя губерні» Расіі. З філаматаў такое пакаранне панеслі - Тамаш Зан, **Ян Чачот**, Адам Міцкевіч, Юзаф Яжоўскі, Францішак Малейскі, Ануфрый Петрашкевіч, Вінцэнт Будрэвіч, Ян Сабалеўскі, Юзаф Кавалеўскі і Тэадор Лазінскі; з філарэтаў – Адам Сузін, Мікалай Казлоўскі, Ян Гэйдатэль, Ян Крыніцкі, Фелікс Кулакоўскі, Ян Вернікоўскі, Цыпрыян Дашкевіч, Гіляры Лукашэўскі, Ян Міхалоніч і Ян Янкоўскі. Самае жорсткае пакаранне прысудзілі Тамашу Зану, **Яну Чачоту** і Адаму Сузіну, якіх выслалі на Урал, дзе яны павінны былі да таго ж адседзець свой тэрмін у крэпасці: Першы – адзін год, два астатнія – па паўгода. 80 філаматаў і філарэтаў былі адпушчаны пад нагляд паліцыі. Не абмінуў суд і выкладчыкаў універсітэта. Ён абавязваў пакінуць універсітэт і Вільню найбольш «неблагодзейных» прафесараў, якія быццам бы садзейнічалі студэнцкім згуртаванням, - Іаахіма Лялевеля, Міхала Бароўскага, Ігната Даніловіча і Юзафа Галухоўскага. Рэктар універсітэта Юзаф Твардоўскі быў заменены больш «ручным» Венцаславам Пеліканам. Вызваліць пасаду куратара Віленскай навучальнай акругі, а значыць, і Віленскага ўніверсітэта, змушаны быў і князь Адам Чартарыйскі. Яго месца

заныў сам Мікалай Навасільцаў, выкараняльнік свабодалюбства ў Каралеўстве Польскім і на Беларусі.

Асуджаныя на выгнанне філаматы і філарэты яшчэ некалькі месяцаў заставаліся ў Вільні: ім далі магчымасць як след падрыхтавацца да выезду, развітацца з роднымі і блізкімі, з роднай зямлёй.

Першымі ўлады адпраўлялі ў далёкую дарогу самых «небяспечных злачынцаў» – Тамаша Зана, **Яна Чачота** і Адама Сузіна. Іх да апошняга часу так і не выпусцілі з турмы. Толькі за некалькі дзён да ад'езду у кляштарныя муры дазволілі наведацца тым, хто хацеў з імі развітацца. А такіх было шмат: уся Вільня спачувала выгнаннікам. Пра гэтае хвалюючае развітанне асобныя з наведвальнікаў пакінулі цікавыя ўспаміны. Напрыклад, філарэт Отан Слізень прыгадвае ў сваіх нататках, што «дзверы ў камеры Зана ў кляштары ўсе гэтыя дні амаль не зачыняліся», што калі ён таксама туды ўвайшоў, «у камеры было ўжо некалькі філарэтаў, сярод іх – Міцкевіч, Адынец, Пясецкі, Фрэнд, два Тамашовы браты, Чачот, Сузін і хтосьці яшчэ... Усіх я знайшоў моцна расчуленымі, – успамінае далей Слізень, – бо якраз у гэтую хвіліну **Чачот** пад акампанемент гітары Тамаша спяваў пад гітару толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы, песню жаласную, развітальную, якая сваёй мелодыяй і зместам выклікала ўсеагульны плач...». З іншымі дэталямі расказвае пра гэтае ж развітанне Антоні Адынец: «Было нас некалькі дзесяткаў вечарам у камеры Тамаша Зана, куды неўзабаве зайшлі Сузін і Чачот. Апошні заспяваў пад гітару толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,
Да нас павязуць да далёкай Русі...

Далей у песні расказвалася пра гусей, якія адлятаюць на поўдзень, у той час як асуджаных павязуць на поўнач, і хто ведае, ці вернуцца яны калі-небудзь назад. І так глыбока ўзрушыла ўсіх гэтая песня, што яна выклікала агульны плач, а спявак стаў аб'ектам абдымкаў».

Вывозілі першых выгнаннікаў 10 кастрычніка 1824 года. Расказваюць, што Адам Міцкевіч, развітваючыся са сваімі лепшымі сябрамі, не саромеўся слёз. Роўна праз пятнаццаць дзён давялося пакінуць родную зямлю, прычым назаўсёды, і самому Адаму Міцкевічу, якога везлі ў адным вазку з Янам Сабалеўскім у Санкт-Пецярбург. Адзін за адным былі высланы за некалькі дзён і ўсе астатнія асуджаныя на выгнанне.

Высылаючы філаматаў і філарэтаў з «акругі Віленскага ўніверсітэта» ў Расію, царскія ўлады хацелі дасягнуць адначасова некалькі мэтай: першая – гэта, вядома ж, пакаранне маладых людзей за вальнадумства - «в назидание» іншым, другая – знішчэнне ў самым зародку беларускага нацыянальнага руху як часткі

агульнапольскага (а лепш сказаць – агульнарэчпаспалітаўскага) руху і трэцяя — рабаванне «мазгоў», інтэлектуальнага патэнцыялу Беларусі. «Д’ябальскі план! - правільна разгадаўшы гэтыя мэты царызму, зазначаў польскі даследчык Адам Крэхавецкі, які, праўда, па-свойму глядзеў на філаматаў. – Патушыць святло ў самай лепшай навучальнай установе, вынішчыць у ёй нацыянальны дух, а тых, што былі выхаваны ў гэтым духу і што маглі пашыраць яго далей, вывезці далёка па-за межы краю і прымусяць, каб сваю працу і інтэлектуальныя сілы яны аддалі на карысць агульнай іх айчыны – расійскай дзяржавы».

Пасля разгрому Таварыства філаматаў і Таварыства філарэтаў члены гэтых згуртаванняў ужо ніколі не змаглі сабрацца разам. Параскіданыя па свеце, яны і ў разлуцы, перапісваючыся паміж сабой, заўсёды адчувалі сябе супольнікамі адной філамацка-філарэцкай сям’і, засталіся вернымі ёй да канца жыцця.

Хаця філаматы і філарэты даўно ўжо сталі легендай, цікавасць да іх не змяншаецца і сёння. Іх дзейнасць – адна з надзвычай важных старонак нашай гісторыі. Тым не менш яна, думаецца, асветлена ў нас яшчэ недастаткова. На мой погляд, па-сапраўданаму яшчэ не ацэнена значэнне дзейнасці філаматаў і філарэтаў у гісторыі беларускай літаратуры, у нацыянальным адраджэнні. Па сутнасці, яны засталіся выключанымі з кантэксту нашай літаратурнай гісторыі. Беглыя, вельмі неканкрэтныя агляды іх творчасці мала што мяняюць. Многія творы філаматаў і філарэтаў амаль невядомыя беларускаму чытачу, не знойдзеш іх ні ў нашых хрэстаматыях, ні ў анталогіях беларускай літаратуры.

Вядома, неадольнай перашкодай сталася тут польская мова, па якой вымушаны былі пісаць свае творы літаратары Беларусі. Але ж гэта іх бяда, а не віна: такая ўжо наша гісторыя. У выніку шматвекавой паланізацыі ўсё справаводства і пісьменства ў Беларусі было к XIX стагоддзю цалкам польскае. І каб нешта сказаць грамадству, каб зрабіць на яго пэўнае ўздзеянне, трэба было пісаць толькі па-польску. Гэта – рэальнасць. І дакараць пісьменнікаў Беларусі першай паловы XIX стагоддзя, што яны быццам бы ігнаравалі мову свайго народа, будзе па меншай меры несправядліва. Да пераходу пісьменства і справаводства на беларускую мову трэба было яшчэ рыхтаваць грамадства. Якраз гэта і рабілі ўдзельнікі Таварыства.

Філаматы, якія амаль усе паходзілі з беларускай, хоць і апалячанай шляхты, будучыню сваёй Беларусі бачылі ў аднаўленні былой Рэчы Паспалітай. Толькі ў яе рамках магла быць, на іх думку, вернута самастойнасць былой магутнай беларускай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага. Адсюль іх усвядомленае змаганне за «Польшчу», як стала называцца агульная для палякаў, беларусаў, літоўцаў і часткова ўкраінцаў Рэч Паспалітая. У сапраўднасці філаматы ні на хвіліну не забываліся, што яны – «літвіны», дзеці «Літвы», г. зн. Беларусі, якраз дзеля яе асветы, дзеля яе вызвалення з-пад царскага прыгнечання і стваралі свае

згуртаванні, якраз яе называлі сваёй Радзімай, яе апявалі ў вершах, песнях, баладах, паэмах (успомнім хаця б Міцкевічава «Літва, айчына мая!..»).

Заўважыў гэта, дарэчы, і Навасільцаў, які ў згаданым вышэй рапарце вялікаму князю Канстанціну зазначаў, што допыты філаматаў і філарэтаў «ясно обнаруживали, что под словом приверженности к своему краю разумелось не приверженность к Российской империи вообще, но только к губерниям, составляющим виленский университетский округ...».

«Літоўскі», а фактычна беларускі патрыятызм філаматаў і філарэтаў – вось тая галоўная асаблівасць іх літаратурнай творчасці, якая дазваляе гаварыць пра іх як пра самую першую хвалю пачынальнікаў беларускага нацыянальнага адраджэння.

Якраз адсюль, ад гэтага «лакальнага» патрыятызму, ішла і павышаная цікавасць філаматаў і філарэтаў да свайго беларускага народа, да яго традыцыйнай культуры, да абрадаў і звычаяў, да багатай вусна-паэтычнай творчасці беларусаў. Ніколі яшчэ дагэтуль не назіралася такога шырокага і плённага «наплыву» ў літаратуру беларускага фальклору, як гэта бачым у творах філаматаў і філарэтаў. Першыя паказалі добры прыклад Ануфрый Петрашкевіч і Тамаш Зан, іх досвед падхапіў і развіў **Ян Чачот**. Але сапраўдную рэвалюцыю ў літаратуры зрабіў з дапамогай беларускага фальклору Адам Міцкевіч, які сваёй творчасцю праклаў на Беларусі дарогу новаму, найбольш прагрэсіўнаму для свайго часу літаратурнаму напрамку – рамантызму.

Узводзячы на высокі алтар літаратуры фальклор беларуса, усю яго традыцыйную культуру, філаматы і філарэты не маглі абысці ўвагай і мову беларускага народа. У сваіх выказваннях яны адзначалі яе самабытнасць, мілагучнасць, паказвалі, што наша мова нічым не ўступае любой іншай з еўрапейскіх моў, а ў нечым нават і пераўзыходзіць па прыгажосці асобныя з іх, што асабліва адзначалі Адам Міцкевіч і **Ян Чачот**.

Не маючы магчымасці пісаць па-беларуску (бо гэта азначала б у той час пісаць без адраса, пісаць «у стол»), філаматы і філарэты свядома ўводзілі ў сваю літаратурную мову элементы беларускай мовы. На гэта звярталі ўвагу многія даследчыкі іх творчасці, як беларускія, так і польскія. Беларуская моўная стыхія асабліва яркая адчуваецца ў творах Адама Міцкевіча, **Яна Чачота**, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча, Аляксандра Ходзькі і іншых. Польская даследчыца творчасці філаматаў Зоф'я Кавын-Кужова ў артыкуле «Мова філаматаў і філарэтаў» («Pisze jezykoznawczе», 1963, № 36) багацце беларускага элемента ў іх мове тлумачыць дзвюма прычынамі. Першая – гэта тое, што філаматы і філарэты як ураджэнцы Беларусі карысталіся ў сваёй творчасці моцна збеларушанай польскай мовай, «якая ўцягвала ў сябе ўсё болей беларускіх асаблівасцяў, набываючы ў выніку гэтага характар пераходнага дыялекту».

Другая прычына – якраз «свядомае запазычванне і макаранізаванне» філаматамі і філарэтамі з беларускай мовы. Інакш кажучы, мова іх твораў – гэта рэгіянальная мова «літоўскай» шляхты, той «пераходны дыялект», які фактычна быў тагачаснай беларускай літаратурнай мовай і які яны хацелі яшчэ болей «збеларусіць».

Так, філаматы пісалі, вымушаны былі пісаць на мове беларускай спаланізаванай шляхты. Але, беручы ў цэнтр сваёй увагі просты люд, селяніна-беларуса, арыентуючыся на яго культуру, яны ставілі перад сабой мэту паступова зрабіць літаратурнай і яго мову. Толькі пры дапамозе мовы філаматы маглі несці святло асветы ў самыя «нізы». Вялікім іх жаданнем, як заўважае тая ж Зоф'я Кавын-Кужова, якраз і было «збіраць песні і паданні народа і пісаць па-беларуску». У гэтай высакароднай справе асабліва праявіў сябе **Ян Чачот**, які ў сваіх творах, напісаных да розных падзей філамацкага жыцця, даў сапраўдны ўзор «прыроднай» беларускай мовы. Трэба думаць, на патрабаванне Таварыства «пісаць па-беларуску» маглі адгукнуцца Адам Міцкевіч, Ануфрый Петрашкевіч і іншыя філаматы. На жаль, з магчымай іх беларускай творчасці да нас не дайшло нічога, гэтак жа, як не дайшлі і апісанні парафій, зробленыя асобнымі філаматамі ў адказ на іх «Інструкцыю». Да таго ж, па-сапраўднаму разгарнуць сваю дзейнасць у гэтым напрамку яны не паспелі: разгром царскімі ўладамі Таварыства перапыніў высокія памкненні філаматаў. Гвалтоўна разлучаныя з роднай зямлёй, параскіданыя па ўсім свеце, яны вымушаны былі працаваць цяпер на карысць іншых народаў.

Але царскія рэпрэсіі не здолелі патушыць святло вольналюбівых ідэй беларускіх рамантыкаў пачатку XIX стагоддзя. Запаленая ў змрочны час падвойнай няволі (сацыяльнай і нацыянальнай) нашага народа вабная прамяністая зорка філаматаў ярка асвяціла дарогу новым пакаленням змагароў за народную долю, за нацыянальнае адраджэнне беларусаў. Гэта яе святлом падпальвалі потым свае паходні пачынальнікі новай беларускай літаратуры, заклікаючы свой народ станавіцца паўнапраўным гаспадаром на ўласнай зямлі.

Вецер вандраванняў

“ДА ЎЗГОРКАЎ ТЫХ ЛЯСНЫХ...”

[...] На вялікі жаль, Туганавіцкі парк, гэтая наша Мекка, і сёння застаецца закінутым, занябаным. На добры лад, тут трэба б узнавіць усё, як і было некалі, зрабіць сядзібу-музей. Нанова адкапаць і тыя два возеры, на месцы якіх цяпер засталіся толькі малапрыкметныя ўпадзіны. Туганавічы маглі б стаць адным з найцудоўнейшых асяродкаў нашай высокай духоўнасці.

За Туганавіцкім паркам амаль адразу пачынаецца вёска Карчова. За ёю, ва ўрочышчы Кут, мы знайшлі славуты Камень філарэтаў.

Толькі чаму назвалі камень якраз імем філарэтаў, а не філаматаў?

Як вядома, спачатку ў Віленскім універсітэце ўзнікла Таварыства філаматаў – аматараў навук. Яго ўтварылі ў 1817 годзе Тамаш Зан, Адам Міцкевіч і Юзаф Яжоўскі, якія ўвялі ў яго яшчэ трох студэнтаў. Паколькі розныя згуртаванні, тым больш тайныя, строга забараняліся царскімі ўладамі, філаматы былі вельмі асцярожныя ў падборы новых супольнікаў. Выбіраліся толькі надзейныя і здатныя да навук, да літаратурнай творчасці студэнты. Таму Таварыства філаматаў было нешматлікай арганізацыяй. За ўвесь час свайго існавання ў яго ўваходзілі толькі дзевятнаццаць чалавек. Найбольш вядомымі з іх, апроч названых вышэй, былі **Ян Чачот**, Ануфрый Петрашкевіч, Францішак Малеўскі, Дзяніс Хлявінскі, Дамінік Ходзька, Казімір Пясецкі, Ян Сабалеўскі, Ігнат Дамэйка, Міхал Рукевіч. У 1818 годзе Таварыства было падзелена на два аддзелы: першы – літаратуры і маральных навук, другі – фізічных, матэматычных і медыцынскіх навук. Першапачатковай мэтай Таварыства было, як пісалася ў статуце, маральнае ўдасканаленне і ўзаемадапамога ў набыцці адукацыі. Але ўжо ў новым, прынятым у 1818 годзе, статуце мэты Таварыства пашырыліся. Апрача «ўласнага самаўдасканалення», філаматы павінны былі садзейнічаць «па меры мажлівасці ўсеагульнай асвеце», рыхтуючы гэтым самым

грамадства да змагання з царызмам. Дзеля пашырэння сваіх ідэй філаматы стварылі больш прадстаўнічую арганізацыю – напаяўлегальнае Таварыства прамяністых, якое хутка было рэарганізавана ў тайнае Таварыства філарэтаў – аматараў дабрачыннасці. Таварыства філарэтаў складалася з чатырох аддзелаў – фізіка-матэматычнага, юрыдычнага, літаратурнага і медыцынскага. Два першыя, у сваю чаргу, падзяляліся на асобныя саюзы. Кіраўнікамі ўсіх гэтых падраздзяленняў філарэтаў былі ў асноўным члены Таварыства філаматаў, якое стаяла на чале арганізацыі, з’яўлялася яе ядром. Напрыклад, літаратурным аддзелам, у які ўваходзіў толькі адзін саюз пад назвай «Блакiтны», кіраваў **Ян Чачот**. Сярод 26 супольнікаў гэтага аддзела імёны вядомых у свой час літаратараў, грамадскіх дзеячаў – Аляксандра Ходзькі, Дамініка Ходзькі, Руфіна Юндзіла, Юзафа Кавалеўскага, Фелікса Кулакоўскага, Мікалая Казлоўскага, Міхала Кулешы, Антонія Эдварда Адынца, Людвіка Папроцкага, Яна Вернікоўскага, Тамаша Зана, Міхала Ванейкі, Тамаша Краскоўскага, Францішка Левандоўскага, Тамаша Масальскага, Тэадора Мілакоўскага, Ігната Станкевіча, Тадэвуша Зялінскага. Агульнае кіраўніцтва Таварыствам філарэтаў было даручана Тамашу Зану, які лічыўся яго прэзідэнтам.

На пасяджэннях філарэты, як і філаматы, чыталі свае навуковыя трактаты, рабілі агляды айчыннай і замежнай прэсы, вялі дыскусіі па розных пытаннях навукі і грамадскага жыцця. Адною з форм работы Таварыства было правядзенне маёвак, на якія філарэты стараліся прывабіць паболей моладзі і рабілі ўсё, каб гэтыя маёўкі праходзілі як мага весялей і цікавей. Да іх старанна рыхтаваліся, складалі цэлыя сцэнарыі, развучвалі спецыяльна напісаныя вершы і песні, драматычныя сцэнікі. Часта маёўкі прымяркоўвалі да імянін каго-небудзь з таварышаў.

Філаматы многа рабілі, каб ствараць філарэцкія філіі і ў правінцыях. Кожны з філаматаў абавязаны быў, выехаўшы на канікулы ў родныя мясціны, весці работу сярод насельніцтва, арганізоўваць тайныя згуртаванні. Асабліва праявіў свой арганізацыйны талент філамац Міхал Рукевіч, які стварыў у Беластоку Таварыства згодных сяброў, а ў Свіслачы - таварыства «Заране». Міхал Рукевіч знайшоў нават шлях да афіцэраў Літоўскага асобнага корпуса, што быў раскватараваны ў Гродзенскай губерніі арганізаваў сярод іх таварыства «Ваенныя сябры», якое хутка было выкрыта і разгромлена царскімі ўладамі за спробу ў 1825 годзе, праз дзесяць дзён пасля паўстання дзекабрыстаў у Пецярбургу, сарваць прысягу Мікалаю I. Да нас няшмат дайшло звестак пра арганізаваныя філаматамі згуртаванні моладзі ў правінцыі, так званыя філіі Таварыства філарэтаў. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што ўсе дакументы, звязаныя з імі, філарэты пасля выкрыцця царскімі ўладамі тайных саюзаў моладзі аддалі агню.

Філія Таварыства філарэтаў, відаць па ўсім, была створана і дзесьці паблізу Туганавіч, хутчэй за ўсё, у мястэчку Цырын. Пра гэта ж тут, як-ніяк, было каму паклапаціцца: у Туганавічах падоўгу гасцявалі, прынамсі, чатыры філаматы, ды не простыя філаматы, а самыя завадатары згуртавання – Тамаш Зан, Адам Міцкевіч, **Ян Чачот** і Ігнат Дамэйка, стрыечны брат Марылі Верашчакі. Калі б уявіць, што каля каменя ў Куце збіраліся на свае сходкі адны толькі яны (што пры іх актыўнасці было зусім немагчыма), то яго, гэты камень, назвалі б найначай як Каменем філаматаў, бо ў першую чаргу Зан, Міцкевіч, **Чачот**, Дамэйка былі філаматамі, а потым ужо філарэтамі...

Камень быў з аднаго боку як бы ўсечаны і нагадваў сабою невялікую скалу. Лежаў ён каля самай дарогі, у падножжы ляснага ўзгорка, што даволі крута ішоў уверх. Так, на гэтым узгорку было вельмі добра наладжваць філарэтам свае сходкі. Тым больш і мясцінка ж зацішная, у баку ад вялікіх дарог, наводшыбе ад вёскі. Прастор і воля! [...]

[...] цяперашні ціхі раённы гарадок Наваградка – калыска магутнай сярэднявечнай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага, яе першая сталіца. Больш за пяцьсот гадоў – палову тысячагоддзя! – грэмела ва ўсёй Еўропе слава гэтай старажытнай дзяржавы.

А заснаваў яе вялікі наваградчанін ... таленавіты ваеначальнік і дзяржаўны дзеяч князь Міндоўг. [...] Летам 1252 (ці 1253) года наваградчане былі сведкамі цікавага, ніколі не бачанага дагэтуль відовішча... Усе госці кіраваліся да рэзідэнцыі князя Міндоўга, каб распачаць урачыстую цырымонію яго каранацыі...

Што гэта за паны?

Наваградка званы.

Чаму ім звоняць доўга?

Ах, гэта ж крыжакі

Ідуць, каталікі,

Каранаваць Міндоўга!

Усё на іх блішчыць

Ды золатам зіхціць.

Ад іх наўкол святлее!

Увесь твой строй, крывіч,

Крывэ-Крывэйтаў зніч

Прад бляскам тым бляднее* ...

* Тут і далей пераклады, пазначаныя зорччай, - мас.

Так паэтычна апісаў гэтую падзею ў вершы «Каранацыя Міндоўга» наваградчанін Ян Чачот. Праўда, Міндоўг пераходзіў з праваслаўя ў каталіцтва і прымаў каралеўскі тытул не дзеля ўласнага ўзвышэння, а каб прадухіліць немінучы напад на беларускія землі крыжакоў, якія сілай зброі неслі сюды сваю «рымскую веру». Калі ў Жамойці ўспыхнула паўстанне супраць нямецкіх рыцараў, князь Міндоўг без хістання пайшоў на дапамогу жамойтам, паставіўшы крыж на сваім каталіцтве, да якога ставіўся несур’ёзна. Гэта і заўважыў Ян Чачот у тым жа вершы пра каранацыю Міндоўга:

Міндоўг не верыць, не!
Сваю карысць тут гне —
Ён сам кіруе лёсам.
Ён будзе каралём!
Тры дні — каталіком...
Крыжак жа будзе з носам*.

[...] Цяпер наш маршрут ляжаў на Болценікі. Збывалася мая мара: я даўно рваўся паблукаць па тых вядомых мне толькі з кніг мясцінах. Але выбрацца да іх мне ўсё неяк не выпадала, бо не такая і блізкая туды дарога: гэта ж – самая поўнач Воранаўскага раёна, што мяжуе з Літвой.

... Туды неўзабаве пасля шлюбу з Ваўжынцам Путкамерам, што адбыўся ў лютым 1821 года, перабралася Міцкевіча каханне Марыля Верашчака. [...]

[...] Летам таго ж года, заехаўшы да сваякоў у Вялікія Салечнікі (цяпер раённы цэнтр Літвы Шальчынінкай), Адам Міцкевіч пісаў **Яну Чачоту**: «Путкамеры жывуць толькі ў адной мілі адсюль... Усяго адна міля! Гуляючы, я пытаўся пра кожную дарожку, жадаючы трапіць на тую, што вядзе да М(арылі), і хаця б глянуць у той бок...»

Пра душэўныя пакуты Адама Міцкевіча, які жыў тады ў Вільні, расказвае **Ян Чачот** Ануфрыю Петрашкевічу ў лісце ад 19 лістапада 1821 года: «Прыехаў ён з Туганавіч амаль звар’яцелы. Нічога не робіць, цяжка з ім гаварыць, маўчыць, курыць люльку, многа ходзіць, увесь час у одуме і ні пра што добрае не думае, бо ўсімі яго думкамі завалодала Марыля, словам, абрыдзеў яму свет і жыццё, хутка і мы абрыдзеем. Жыве ў свеце фантазіі, наколькі яму там жыць прыемна, настолькі непрыемна нам глядзець на яго пакуты, на тое, як ён губіць сваё здароўе, траціць сілы, марнуе ў поўнай бяздзеінасці час...» [...]

[...] На ўскрайку Гайка пры дарозе мы ўбачылі вялікі камень-валун з надпісам, што гэта – помнік прыроды. Для Марылі ж ён быў незабыўнай памяткай пра сустрэчы з каханым паэтам. Пасля таго як яе назаўсёды разлучылі з Адамам Міцкевічам, выгнаўшы яго за філамацкую дзейнасць з роднай зямлі,

Марыля ўласнай рукой выдзеўбла на камені Крыж. Крыж па сваім рамантычным каханні да вялікага паэта. Ён і цяпер значыцца на камені.

Каля Путкамеравай сядзібы мы яшчэ разгаварыліся з пажылой прыбіральшчыцай, якая назвала сябе Ірынай Адамовіч. Жанчына паказала нам, дзе былі некалі вароты, квяцістыя клумбы, розныя гаспадарчыя прыбудоўкі.

– А вунь там, - паказала яна на ўдзірванелы схіл у парку, – быў масток цераз рачулку Сольчу, яе прыток.

Сольча, Сольча... Знаёмая назва... Толькі адкуль я яе ведаю? І тут я ўспомніў: гэта ж пра яе, пра Сольчу, пісаў ва ўральскай высылцы **Ян Чачот** у вершы, які я пераклаў і апублікаваў у «кнігазбораўскім» томіку яго выбраных твораў. Значыць, тут, у Болценіках, бываў і ён, гасцяваў у сям’і Марылі і Ваўжынца Путкамераў, з якімі шчыра сябраваў, увесь час перапісваўся. Прыязджалі ў Болценікі, як раней у Туганавічы, і іншыя філаматы. Балазе сядзіба Путкамераў была рукой падаць ад Вільні. Госці разам з гаспадарамі шпацыравалі аляямі маляўнічага парку, гаманілі, дыспутавалі, чыталі вершы і балады. Ну, і знаёміліся з не менш маляўнічымі ваколіцамі, спыняліся ля чыстага струменю булькаўлівай Сольчы.

Свой верш пра Сольчу **Ян Чачот** прысвяціў каханай Адама Міцкевіча і шчырай сяброўцы ўсіх філаматаў – гаспадыні Путкамеравай сядзібы Марылі, якая рабіла ўсё, каб госці заўсёды адчувалі сябе тут як дома. Гэты верш – нібы развітанне выгнанніка з чароўным прыстанкам паэтаў, дзе панавала атмасфера прыязнасці і цеплыні:

Спявай па-над Сольчай, салоўку,
Хоць я цябе там не пачую.
Увечары прыйдзе ізноўку
Яна ў тваю заціш глухую.
Яна, каго ў думках нам стрэціць
Так любя у дзень гэты весні,
Хоць хвілю здалёк нам пасвеціць
І хвілю тваёй чыстай песні.
Ты, Сольча, пад месячным ззяннем
Між лозаў, праз зацень заваяў
За далеч з глухім буркатаннем
Нясі сваё срэбра жывое...
Ці пойдзем калі яшчэ з ёю
Паслухаць пад месяца ззянне
Салоўку чароўнай парою
І, Сольча, тваё буркатанне?

Мо з часам пачуцці астынуць,
І знікнем мы ўсе, як аблогі,
Усё ж нашы душы не знікнуць,
Запомняць нас Сольчы затокі*.

[...] У нашай свядомасці Марыля Верашчака ўяўляецца музай Адама Міцкевіча. Разам з тым яна цікавая і як асоба. З'яўляючыся дачкой павятовага маршалка, атрымала даволі прыстойную адукацыю, сама ўдасканалвала свае веды, цікавілася мастацтвам, някепска ведала літаратуру, асабліва французскую, творы якой чытала ў арыгінале. Не забывала і пра свой народ, цаніла яго традыцыі [...].

[...] Марыля з дзяцінства ведала вусна-паэтычную творчасць беларускага люду. З часам яна пачала свядома цікавіцца ёю і, відаць, запісвала народныя песні, выконвала іх на фартэпіяна...

Ці не гэта цікавасць Марылі Верашчакі да фальклору і стала прычынай таго, што з ёй амаль да канца жыцця падтрымліваў сяброўскія адносіны **Ян Чачот**? Аб гэтым сведчыць іх перапіска, якая пачалася з 1823 года. У Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, у фондзе Тамаша Зана, захоўваецца многа пісем Яна Чачота да Марылі, якія пісаліся пасля яго ссылкі. [...]

АБАРВАНАЯ ПЕСНЯ ЯНА З МЫШЫ

Малюшычы

Паўз дарогу – перакапанья, у грудях палі-бульбянішчы з пабэрсаным-параскіданым цяўнікам, усё яшчэ жоўтыя, хоць і добра парадзелыя бярозавыя пералескі пад цёплаю ватаю аблачын, пасівелья лапіны ўшчэнт скапычаных каровамі паплавоў, на якіх часам выхапіць вока бруднавата-рыжага, з ваўчкамі ў грыве каня, выпушчанага некім на волю.

У гэту дарогу мы збіраліся яшчэ з вясны.

Сама ж задума падарожжа ўзнікла ў мяне значна раней. Тады, калі мяне захапіла, пацягнула ў кнігасховішчы і архівы гэта, шмат у чым загадкавае, імя ў нашай літаратуры – **Ян Чачот**.

У 1855 годзе Уладзіслаў Сыракомля казаў, што яму вядомы толькі два пісьменнікі, якія пісалі па-беларуску: «...адным з іх быў незабыўнай памяці Ян Чачот, другі – В. Дунін-Марцінкевіч». Першыя беларускія вершы Я. Чачот напісаў недзе каля 1818 года. Дунін-Марцінкевіч жа пачаў літаратурную дзейнасць значна пазней у 1840-я гады, калі Ян Чачот яе ўжо заканчваў. Ян

Чачот быў для Дуніна-Марцінкевіча пуцяводнай зоркай, першапраходцам у раскарчоўцы ўдзірванелай беларускай нівы. І, вядома ж, ні толькі для Дуніна-Марцінкевіча. Цяжка наогул пераацаніць значэнне творчасці Яна Чачота для развіцця беларускай літаратуры. Гэта быў сапраўдны подзвіг: на мове цёмнага і зацюканага беларускага мужыка, якога і за чалавека не лічыла ганарлівае панства, не пасаромеўся пісаць радавіты шляхціч! Ды і не абы-які шляхціч, а сам Ян Чачот, адзін з кіраўнікоў шырокавядомага Таварыства філаматаў, першы сябра вялікага Адама Міцкевіча!..

Узяўшыся хоць як-небудзь асвятліць вельмі ж ужо затуманеную постаць Яна Чачота, я не мог не пабываць у мясцінах, звязаных з яго імем. У падарожжа па сцяжынах Яна Чачота я знашоў вельмі добрага напарніка. Можна сказаць, тут мне проста пашанцавала. Бо ім, гэтым напарнікам, быў не хто іншы, як мой даўні прыяцель Леў Паўлавіч Мірачыцкі – кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі нашай Акадэміі навук. «Добрым» ён быў для мяне з усіх бакоў першае – таму, што Леў Паўлавіч аказаўся земляком Яна Чачота, другое – ён якраз рыхтаваў да друку нарыс пра родныя мясціны Адама Міцкевіча – пашыраны варыянт выдадзенай ім раней сціплай кніжачкі «Сцежкамі вялікага паэта». А, як вядома, Міцкевічавы сцежкі вельмі часта перапляталіся з Чачотавымі. І многія з іх Леў Паўлавіч ужо абхадзіў, калі працаваў у музеі Адама Міцкевіча ў Наваградку. Цяпер ён хацеў узнавіць свае ранейшыя ўражанні. Так што нашы інтарэсы супадалі. Апрача таго, Леў Паўлавіч і праўда добры па натуре чалавек: памяркоўны, сціплы, захоплены гісторыяй... Словам, лепшага спадарожніка мне нават цяжка было б і прыдумаць.

І вось пад колы машыны імкліва сцелецца шараватая, са сталёвым водбліскам роўнядзь «алімпійскай» магістралі. «Жыгуль» ідзе лёгка, паслухмяна падначальваючыся кожнаму, нават самаму малому руху маіх рук, якія моцна – хаця б усё было добра трымаюць гладкае, але не слізкае, бо з «зазубрынамі», кола руля.

З Брэсцкай шашы мы паварочваем на Мір - недзе за ім у Карэліцкім раёне, у вёсцы Малюшычы, і нарадзіўся ў 1796 годзе Ян Чачот.

Першы наш супынак быў у Баярах – роднай вёсцы Мірачыцкага, якая якраз ляжала па дарозе ў Малюшычы. Загналі машыну ў двор, патупалі да бацькоўскай хаты Льва Паўлавіча. Папраўдзе, гэта была не хата, а добры дамок, мураваны, вельмі акуратны. Пабудаваны ён быў, як раскажаў мне Леў Паўлавіч, яшчэ «за польскім часам», недзе ў 1920-я гады. Наогул жа ў Баярах Мірачыцкія пасяліліся даўно – недзе ў XVI ці XVII стагоддзі, пакінуўшы сваё «родавае» сяло Міратычы, што каля Свіцязі. Ад назвы гэтага сяла, між іншым, і прозвішча Льва Паўлавіча. Яго дадэкі продак славіўся як майстар на ўсе рукі, вялікі выдумшчык, вынаходнік. Расказвалі, быццам ён змайстраваў нават драўляны веласіпед – гэта

тады, калі веласіпедаў яшчэ і ў паміне не было. Даведаўся пра таленавітага майстра-самародка пан з Асташына (вёска непадалёк ад Баяр) і – невядома ўжо якім чынам – дамогся, каб пан з Чамброва, што валодаў Міратычамі, перадаў гэтага майстра яму. Асташынскі пан пасяліў яго ў Баярах. Пра выдатныя здольнасці новага пасяленца адразу ж даведаліся баярцы. Ды і не толькі баярцы – людзі з усяго наваколля. Быў ён чалавек добры, бескарыслівы. Калі каму-небудзь трэба было змайстраваць ці паправіць нейкую рэч у гаспадарцы, казалі: «Ідзі да міратыцкага чалавека – ён табе ўсё зробіць». Мірачыцкі – гэта і ёсць перайначанае ад міратыцкі, чалавек з Міратыч. Цікава, што ўмельства, дапытлівасць, працавітасць сталі родавай традыцыяй Мірачыцкіх. І сёння жыве ў Баярах дзядзька Льва Паўлавіча – Уладзімір Якаўлевіч Мірачыцкі, выдатны майстар кавальства. Знаным кавалём быў і бацька, удзельнік рэвалюцыйных падзей 1917 года (ён служыў пад Масквой памочнікам мышыніста на паравозе). Майстрамі на ўсе рукі, вельмі паважанымі людзьмі сярод вяскоўцаў былі таксама і яго сыны – браты Льва Паўлавіча – Міхась і Кастусь. Кастусь, які закончыў аж два тэхнікумы і выбіраўся старшынёй калгаса, трагічна загінуў некалькі гадоў назад: капаў калодзеж, аб’ехала зямля – ёю і заваліла чалавека. Кастусь якраз і быў – пасля смерці бацькі – гаспадаром дамка, да якога мы цяпер пад’ехалі.

У доме Мірачыцкіх сустрэлі нас вельмі ветліва, запрасілі ў пакоі. Дома была сама гаспадыня – братавая Льва Паўлавіча і яе дачка Таня, студэнтка ўніверсітэта ў Мінску, са сваімі сябрамі. Леў Паўлавіч паказаў мне сямейныя рэліквіі, падахвоціў злазіць на гарышча – там ён захоўваў свае кнігі, якія збіраў яшчэ са школьных гадоў і якія не змяшчаліся ў яго сціплай мінскай кватэры. Знаёмыя назвы кніг, знаёмыя прозвішчы пісьменнікаў, сярод якіх шмат беларускіх. Адразу відаць чалавека, які любіць родную літаратуру, нашу гісторыю. Потым нас пасадзілі за стол – перакусіць з дарогі. І тут, за сямейным сталом, зусім нечакана разгаварыўся з асобай, што была з роду... Чачотаў! Ім, гэтым чалавекам, аказаўся не хто іншы, як сама гаспадыня хаты, братавая Льва Паўлавіча – выкладчыца роднай мовы і літаратуры Цырынскай сярэдняй школы Марыя Мікалаеўна Мірачыцкая, да замужства – Чачот. Родам яна з суседняй вёскі Аканавічы. Там, як расказала Марыя Мікалаеўна, палова вёскі носіць гэта прозвішча. Праўда, толькі з націскам на першы склад – Чэчат. Дарэчы Леў Паўлавіч лічыць, што і Яна Чачота правільней было б так называць. Але наўрад ці можна з гэтым пагадзіцца: Чэчат усё ж, мусіць, паланізаванае слова. Чэчатаў шмат і ў Цырыне. Ёсць яны і ў іншых тутэйшых вёсках. Ці не ўсё гэта сведчанне таго, што якраз тут – самыя глыбінныя карані Яна Чачота, зямля яго дзядоў і прадзедаў? Цікавая дэталі: Чэчаты з Цырына былі вядомыя тым, што захапляліся мастацтвам, літаратурай. Яны заўсёды славіліся як завадатары

мастацкай самадзейнасці. Добра помняць цырынцы, напрыклад, Тоню Чэчат, якая ў 1930-я гады ставіла спектаклі па п'есе «Збянтэжаны Саўка» і іншых творах, а таксама Алесю Чэчат, якая зноў жа ўдзельнічала ў мастацкай самадзейнасці, а ў час Вялікай Айчыннай вайны стала партызанкай. Мы доўга не затрымаліся ў доме Мірачыцкіх. Падзякаваўшы гаспадыні за гасціннасць, рушылі далей па сваім маршруце.

Ехаць давялося нядоўга. Мінавалі толькі прыгравійкавыя вёскі Асташын, Любанічы, Сэрвач, якія відаць былі адна ад адной, і калі наблізіліся будынкі наступнай вёскі, Леў Паўлаўлавіч даў знак спыніцца.

Паставілі машыну на пляцоўцы каля прыдарожнага магазіна і пакіравалі да бліжэйшай хаты. У парозе ўбачылі дзвюх жанчын, падышлі да іх. Жанчыны спляталі ў вянкi цыбулю, што ляжала згруджаная каля іх ног, на падлозе сенечак.

– Дык гэта ж не Малюшычы, – сказалі яны, калі мы пачалі распытваць пра вёску. – Гэта Даўгінава. А Малюшычы – далей, яны паказалі на хаты другой вуліцы, што ішла ад гравійкі ўбок.

– А не адна гэта вёска? – папытаўся я.

– Цяпер-то яны зліліся. Але ўсё роўна тут – Даўгінава, а там – Малюшычы.

Жанчыны расказалі нам, што Даўгінава – навеішая вёска. Яе склалі перасяленцы з наднёманскага Даўгінава. Перасяліліся людзі і назву роднай вёскі ўзялі з сабой. Цяпер і Даўгінава, і Малюшычы ўваходзяць у адзін калгас – імя Калініна. Мы вярнуліся ў машыны і скіравалі ў сапраўдныя Малюшычы. Прыпыніліся ў пачатку вёскі і, пакінуўшы машыну пры плоце, пайшлі па вуліцы пеша.

Малюшычы аказаліся даволі вялікай вёскай. Светлыя і прасторныя дамы, сярод якіх нямала цагляных, зробленых па-сучаснаму. Вуліца чыстая, асфальтаваная. На адным з будынкаў убачылі шыльду: – «Малюшыцкая сярэдняя школа». Памкнуліся туды – усё ж цікава было б пагутарыць з настаўнікамі, але якраз быў выхадны, і на дзвярах школы вісеў замок. Параўняліся са светлым акуратным дамком канторы калгаса, каля якога стаяла пры плоце белая «Ніва». Пэўна ж, гэта машына старшыні, і мы застанем яго на месцы.

Але ў канторы ўбачылі толькі маладзенькую чарнявую дзяўчыну за вылічальнай машынкай і пажылую жанчыну, якая выйшла да нас з суседніх дзвярэй.

– Старшыня ездзіць па калгасе. З прадстаўніком вобласці, – сказала нам жанчына. – Але пачакайце, я па радыё скажу, што чакаюць... І жанчына знікла за дзвярыма.

– Я аб'явіла, пасядзіце трохі, – сказала яна, вярнуўшыся.

Мы прыселі каля стала, разгаварыліся.

Старшыней калгаса тут Аляксандр Аляксандравіч Зантовіч. Працуе ў калгасе даўно. Вельмі дзелавы чалавек. Шмат будзе і гаспадарчых будынкаў, і жылля. Дабіўся добрых паказчыкаў па многіх галінах гаспадаркі. Жанчына пачала называць лічбы, якія сапраўды гаварылі аб выдатных дасягненнях калгаса.

– Але паглядзіце лепей на вась гэта, – і жанчына не без гонару падала нам чырвоную папку. – Сёння ўручылі. Якраз перад вашым прыездам быў сход усяго калгаснага актыву...

Я разгарнуў папку. Перада мной ляжала Ганаровая грамата Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Беларусі, Савета Міністраў БССР, Белсаўпрофа і ЦК ЛКСМБ. У ёй гаварылася, што гэтай Ганаровай граматай узнагароджваецца калгас імя Калініна Карэліцкага раёна – пераможца ў рэспубліканскім сацыялістычным спаборніцтве за паспяховае правядзенне зімоўкі жывёлы, павелічэнне вытворчасці і продажу прадуктаў жывёлагадоўлі ў зімовы перыяд 1982-1983 гадоў.

І яшчэ жанчына паказала нам Ганаровую грамату Міністэрства сельскай гаспадаркі і Беларускага рэспубліканскага Савета прафсаюзаў работнікаў сельскай гаспадаркі, якой узнагароджваўся за тыя ж поспехі калектыву малочнагаварнай фермы Малюшычы калгаса імя Калініна.

– Ферма адсюль блізка. Калі хочаце – можна падысці, – сказала нам жанчына.

Мы з ахвотай згадзіліся – балазе так і не дачакаліся старшыні калгаса: пэўне ж, недзе «замачвае» з прыезджымі начальнікамі ўзнагароду.

Ферма была даволі вялікая. Старыя і новыя пабудовы. Сярод іх вылучаўся доўгі цагляны кароўнік, відаць былі збудаванні для сіласу. Да нас падышоў загадчык фермы Сымон Шайбак, невысокі, сярэдняга веку чалавек. Ён ахвотна пачаў расказваць пра работу, пра тых, хто працуе на ферме.

Вядома, усё гэта было цікава. Добра было б бліжэй пазнаёміцца з гэтымі людзьмі, напісаць пра іх.

Дарэчы, у мяне раней была мара: як можна глыбей вывучаць сучасную калгасную вёску, паказваць у нарысах самыя важныя праблемы сельскай гаспадаркі. Але розныя акалічнасці перашкодзілі мне заняцца гэтым. І галоўная «акалічнасць» – гэта нядрэменная наша цэнзура, што доўгія гады маналітам стаяла наварце ўсіх «заваёў» і «ўстояў», і блізка не прапускаючы ў друк думкі і меркаванні, якія б адрозніваліся ад даўно ўстаялых «агульнапрынятых». Даходзіла да таго, што па-за крытыкай знаходзіліся нават ніжэйшыя чыны партапарату. Пісаць пра сельскую гаспадарку дазвалялася толькі ў плане ўдасканалення калгасна-саўгаснай сістэмы. Пра тое, каб мяняць яе, – не магло

быць і гаворкі. Якраз таму і «ўцёк» я ў гісторыю, якой па-сапраўднаму захапіўся.

Што значыць гісторыя для грамадства – тлумачыць, мусіць, няма патрэбы. Добра сказаў, напрыклад, пра важнасць вывучэння гісторыі вядомы рускі пісьменнік Васіль Пяскоў: «Радзіму можна параўнаць з агромністым дрэвам, на якім не злічыць лістоты. І ўсё, што мы робім добрага, дадае яму сілы. Але ўсякае дрэва мае карані. Без каранёў яго паваліў бы нават слабы вецер. Карані жывяць дрэва, звязваюць яго з зямлёй. Карані – гэта тое, чым мы жылі ўчора, год назад, сто, тысячу гадоў назад. Гэта наша гісторыя. Гэта нашы дзяды і прадзеда. Гэта іх справы, якія маўкліва жывуць побач з намі, у стэпавых каменных бабах, разьбяных ліштвах, у драўляных цацках і дзівосных храмах, у цудоўных песнях і казках. Гэта слаўныя імёны палкаводцаў, паэтаў і змагароў за народную справу... Без мінулага немагчыма ні добра зразумець, ні ацаніць па-сапраўднаму сённяшняе...» Залатыя словы!..

На малюшыцкую ферму я зайшоў нездарма. На гэтым жа самым месцы, дзе размясціліся яе пабудовы, і быў некалі той фальварак, які арандаваў яшчэ ў XVIII стагоддзі бацька Яна Чачота і дзе нарадзіўся будучы паэт і фалькларыст. Сымон Шайбак раскажаў, што перад вайной можна было ўбачыць тут рэшткі фальварка. Сёння ж ад яго не засталася і знаку. Затое навокал ляжалі тыя ж узгоркавыя палеткі, якія бачыў некалі малы Ян Чачот. За фермай, у лагчыне, відаць быў пасак маленькай рачулки Малюшыца, якая і сёння, пэўна, вабіць да сябе вясковую дзятву... Тое, што тут нарадзіўся адзін з пачынальнікаў нашай літаратуры нікому ўжо і не ў галаве. На месцы фальварка – бруд, смурод. Вось так шануем мы святыя месцы! Хто ж паважаць будзе нас, калі мы самі сябе не паважаем?

Ходзячы па Малюшычах, мы напаткалі на вуліцы паважанага веку бабулю. Загаварылі да яе: яна-то павінна шмат чаго расказаць пра вёску. Але бабуля адправіла нас у сваю хату:

– Мой чалавек усё вам раскажа – ён старэйшы за мяне і больш ведае. Толькі моцна кажыце, бо ён недачувае.

Дзядуля – гэта быў 90-гадовы Іван Фёдаравіч Бурдо – і праўда аказаўся вельмі гаваркі, з добрай памяццю. Вось толькі мы ніяк не маглі падступіцца да яго, каб што-небудзь дапытацца: як ні крычалі яму на вуха, ён адказваў нам зусім не тое, пра што мы пыталіся. Але на падмогу прыйшоў яго сын – калгасны механік Мікалай Іванавіч, што якраз быў дома. Калі ён даведаўся, хто мы такія і чаго прыехалі, то адразу зразумеў, што нам трэба. Пытанні, якія нас цікавілі, ён дакладна, хоць і на свой лад, перадаваў старому, нахіляючыся да самага яго вуха.

Як мы і чакалі, аб знаходжанні тут Чачотаў дзядуля нічога нам не мог сказаць. Затое ён успомніў, што за пяць кіламетраў ад Малюшыч, у вёсцы Сёгда некалі і праўда быў памешчык з такім прозвішчам – Чэчат. Ён меў там свой

маёнтак. Івану Фёдаравічу было гадоў шаснаццаць, калі ён пазнаўся з тым панам. Гаспадар маёнтка ў Сёгдзе запомніўся яму як вельмі добры чалавек: гаваркі, «прастак», нават «сам садзіў бульбу...».

Мне прыгадалася, што і Ян Чачот, паводле сведчанняў яго сучаснікаў, быў вясёлы і гаваркі. Што ж да яго дэмакратычнасці, то пра гэта і казаць не трэба. Ці не ёсць тут якая-небудзь сувязь, можа, родавая традыцыя?

Нямала цікавага паведаў нам Іван Фёдаравіч пра вёску Малюшычы, пра яе мінулае. Як расказваў яму яшчэ бацька, тут некалі жыў памешчык Дубічынскі, «паляк». Калі ў 1860 годзе (чамусьці якраз гэты год запомніўся Івану Фёдаравічу) «узбунтавалася Польшча, каб аддзяліцца», то Дубічынскі «сабраў сваю чэлядзь» і далучыўся да «мяцежнікаў». Расказваючы пра «мяцеж», Іван Фёдаравіч звязаў з ім і імя легендарнага Тадэвуша Касцюшкі, якога назваў так – «кароль Касцюшка». За ўдзел у тым паўстанні Дубічынскага арыштавалі, а яго маёнтак быў канфіскаваны царскімі ўладамі. Купіў яго святар з-пад Баранавіч – Савіч...

Але самым цікавым было для нас мясцовае паданне, якое расказаў Іван Фёдаравіч. Паданне пра апетае Адамам Міцкевічамі возера Свіцязь, да якога ад Малюшыч дванаццаць кіламетраў.

Калі Іван Фёдаравіч пачаў расказаць, мы слухалі, баючыся прапусціць хоць слова. Бо адразу адчулі, што гэта быў не просты аповед...

– Калісьці на тым месцы, дзе цяпер плешчацца Свіцязь, – расказваў Іван Фёдаравіч, – былі два хутары. У гаспадара аднаго хутара свяціла голымі латамі бядняцкая хаціна, у другога ж — красаваўся раскошны прыгожы палац. Бедны хутаранін меў сына, багаты – дачку. Хлопец і дзяўчына моцна пакахалі адно аднаго, хацелі пажаніцца. Але багацей і думаць не хацеў аддаваць дачку за сына бедняка. Тады хлопец наважыў любой цаной разбагацець – толькі б заваяваць каханую дзяўчыну. Выйшаў ён сярод ночы на вялікую дарогу. Калі праязджалі па ёй купцы-гандляры перастрэў іх, перабіў, а грошы забраў сабе. За тыя грошы пабудаваў ён багаты дом-палац, можа, нават прыгажэйшы, чым у суседа-багацея. Цяпер багаты хутаранін не супярэчыў дачцэ выходзіць за каханага хлопца. Згулялі вяселле. Маладыя муж і жонка сталі жыць у яго доме. Праз нейкі час муж прызнаўся ёй, якім чынам дасталося яму багацце. Паслухаўшы расказ, жонка сказала схадзіць на магілу забітых ім купцоў і паслухаць, што яны будуць там казаць. Пайшоў туды яе чалавек і праўда пачуў з-пад зямлі голас купцоў. Купцы гаварылі пра тое, што іх забойца ўсе роўна, рана ці позна, будзе пакараны. Вярнуўшыся з могілак, гаспадар расказаў пра пачутае жонцы. Каб адхіліць бяду, надумалі асвяціць дом. Паклікалі святара. Асвяціў дом святар і паехаў. Але па дарозе ўспомніў, што забыўся малітоўнік. Вярнуўся назад, а на месцы тых хутароў пляскалася ўжо возера. Па вадзе плаваў толькі столік з малітоўнікам.

Калі святар дастаў малітоўнік, столік адразу ж пайшоў на дно.

Даслухаўшы дзядулю, мы пераглянуліся са Львом Паўлавічам: ці не тое гэта паданне, што легла ў аснову Чачотавай балады «Свіцязь»? Вельмі важнай балады. Адною з тых, якія мелі самае непасрэднае дачыненне да нараджэння на беларускай зямлі цэлага напрамку, а лепш сказаць, эпохі ў гісторыі літаратуры – рамантызму, да чаго больш падрабязна звернемся пазней...

Балада Яна Чачота «Свіцязь» да апошняга часу была не вядома шырокаму чытачу, і ў першую чаргу беларускаму. Між тым яна шмат можа сказаць нам аб характары літаратурнай творчасці аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, аб прынцыпах выкарыстання ім фальклору ў сваіх творах, наогул аб светапоглядзе паэта.

Сюжэт Чачотавай балады – для параўнання – такі. На месцы Свіцязі некалі стаяў горад з той жа назвай. У аднаго багатага чалавека была вельмі прыгожая («цуда з цудаў») дачка. Дзяўчыну пакахаў хлопец-бядняк, хацеў ажаніцца з ёй, але бацька не дазволіў дачцэ выходзіць замуж за такога жаніха. Хлопец намерыўся прасіць дапамогі ў д’ябла. Выйшаў на «расстайныя дарогі», свістам паклікаў нячысціка. Той не прымусіў сябе доўга чакаць: тут жа выскачыў на дарогу – «такі страшны, такі брыдкі... пазногці – як крукі, лапы – курыныя, нос – як дзюба, казліны хвост у куцым фраку, у губе – агонь, валасы – са змеяў». Ubачыўшы чорта, хлопец хацеў пусціцца наўцёкі. Але д’ябал пачаў яго сарамациць: «Калі ўжо надумаўся ісці – ці ў пекла, ці да неба, – то не трэба баяцца». Жаданне стаць багатым, каб заваяваць любую дзяўчыну, перамагло, і хлопец, слухаючыся д’ябла, на валовай скуры «накрымзоліў» уласнай крывёй «абавязацельства». За гэта, сказаў яму чорт, «паможам табе забіць купца... І ўсе забярэш грошы... І будзеш жыць ціха, добра і спакойна, з жонкай і дзецьмі купацца ў раскошы і шчодрым багацці... А як міне сорак гадоў, даб’ешся гонару быць у пекле...». Сказана – зроблена. Хлопец выходзіць на дарогу. Па ёй вяртаецца з Зэльвы, з кірмашу, купец, які прадаў там свае тавары – «вязе дукаты, талеры... вязе поўныя рукі падарункаў, якіх чакаюць дзеці і жонка». Раптам у возе купца – так падстроілі д’яблы – ломіцца кола. Пакуль ён папраўляў тое кола, настае ноч. Чэрці пускаюць купецкі караван па бездарожжы, падымаюць яшчэ на яго буру. Калі караван пад’язджае да слупа на расстайных дарогах, хлопец-бядняк нападае на купца і, не зважаючы на яго просьбы, забівае разам з прыслугай. Перад смерцю купец праклінае забойцу, папярэдзваючы, што за гэта яго чакае страшная помста. Праклён і прадказанне кары чуе хлопец і тады, калі ідзе да ручая змыць з рук кроў.

Назаўтра хлопец выпраўляецца з вялікімі грашыма ў руках да бацькоў дзяўчыны. Ubачыўшы ў яго такое багацце, яны адразу ж згаджаюцца выдаць за хлопца дачку. Ажаніўшыся, малады гаспадар выкупляе ў караля цэлы горад

Свіцязь. Цяпер усе працуюць на яго, нясуць яму даніну. Тыя ж, хто не захачеў цярпець крыўды новага гаспадара, уцякаюць са Свіцязі, кідаючы гэта нядобрае месца.

У поўным дастатку і раскошы жыве забойца, згодна з д'яблавай умовай, усе сорак гадоў. У тую ж ноч, калі мінуў вызначаны тэрмін, яму паказваецца ў сне галава забітага купца. Назаўтра, каб неяк забыцца, супакоіцца, забойца запрашае да сябе ў палац як можна болей гасцей на банкет. У самы разгар застольнай гамонкі сярод шматлікіх страў – на вялікі жах усіх гасцей – ізноў, ужо не ў сне, а наяве – паказваецца на сталае галава забітага купца, якая паўтарае свой даўні праклён. І ў той жа момант усчынаецца страшэнная бура, б'юць перуны. Расчынаецца насцеж акно, і праз яго ў дом урываецца «д'ябальская зграя», якая хапае забойцу. Але не толькі ён адзін гіне. Увесь горад Свіцязь правальваецца скрозь зямлю. На яго месцы ўтвараецца возера – сённяяшняя Свіцязь.

Завяршаў баладу Ян Чачот такімі паэтычнымі радкамі;

І сённяя, калі ты ў Наваградак едзеш
Цяністай дарогаю з Мышы,
Вады там люстэрка чысцюткае ўгледзіш
У мройнай лясістае цішы.
Тут, людзі расказваюць, чутна бывае,
Як звоняць званы пад вадою,
І хваля часамі брусы вымывае
З смалою – застылай слязою * ...

Як мы ўбачылі, і ў пачутым ад дзядулі паданні, і ў баладзе – адзін і той жа сюжэт. Няма ніякіх сумненняў, што якраз гэта народнае паданне і ўзяў паэт за аснову сваёй балады. Вядома, Ян Чачот творча перапрацаваў яго, увёўшы ў канву свайго твора яшчэ адно, вельмі распаўсюджанае ў той час – і ў Польшчы, і ў Беларусі, асабліва сярод шляхты, – паданне пра пана Твардоўскага, што прадаў душу чорту. Але ж сюжэтны стрыжань для сваёй балады паэт узяў, паўтараю, з народнага падання пра возера Свіцязь, таго, што пачулі мы цяпер у Малюшычах. Мы, такім чынам, натрапілі на самую крыніцу Чачотавай паэзіі, крыніцу, якая, аказваецца, не перасохла і праз дзвесце без малога гадоў! Хіба ж гэта не адкрыццё?

Рэпіхава

З Малюшыч нам трэба было па логіцы ехаць у Рэпіхава, услед за сям'ёй Тадэвуша Чачота, які атрымаў там пасаду аканома ў маёнтку Тызенгаўза.

Але ў нас было малавата часу на такую, зусім не блізкую, дарогу, якую да таго ж трэба было яшчэ шукаць. Таму мы вырашылі адкласці гэту паездку на потым.

Забягаючы наперад, скажу, што, пакуль я чакаў тое «потым», маю задачу, хоць і часткова, выканаў настаўнік з Баранавіч краязнавец Аляксандр Пятровіч Шоцкі, мой даўні знаёмы (праўда, завочна, па перапісцы).

Зацікавіўшыся мясцовай тапанімікай, ён наважыў адшукаць тое Рэпіхава, дзе жыла сям'я Чачотаў. Але сярод скрупулёзна сабраных ім геаграфічных назваў Баранавіцкага раёна Рэпіхава, на яго здзіўленне, чамусьці не аказалася, хаця ва ўсіх даведніках пісалася, што яно — «пад Баранавічамі», «каля Новай Мышы».

Зазірнуўшы ў «Геаграфічны слоўнік польскіх і іншых славянскіх земляў», Аляксандр Шоцкі прачытаў там, што Чачотава Рэпіхава трэба шукаць каля рэчкі Ліпніца — правага прытоку Шчыры.

І вось краязнавец у час школьных канікул выпраўляецца ў падарожжа. Па шляху з Крывошына ў Нетчын, у межах Ляхавіцкага раёна, ён і знаходзіць даўно апусцелае ўжо ўрочышча Рэпіхава. Калі паглядзець на карту, то гэта месца здасца ўсё ж не надта і далёка ад Баранавіч, ну і ад Новай Мышы — так што даведнікі не вельмі і памыляліся. На месцы маёнтка Рэпіхава, які належаў магнатам Патоцкім, А. Шоцкі сустрэў цяпер толькі «здзічэлы і напалову знішчаны парк». У парку ўсё ж засталася яшчэ прыгожая ліпавая алея, некалькі старых таўшчэзных дубоў ды гэтакіх жа кедраў, лістоўніц, явараў, бяроз. Пра сваю паездку А. Шоцкі раскажаў на старонках газеты «Літаратура і мастацтва». Пры гэтым ён выказаў шкадаванне, што «гэты куточак прадаўжае гібець» і «што адзін толькі дзяцел барабаніць тут дзюбай па дрэвах, лечыць іх і ратуе парк ад вымірання». Заканчваў краязнавец свой ліст у рэдакцыю такімі словамі: «Хочацца верыць, што ў хуткім часе прыйдзе сюды дбайны гаспадар. Памаладзее стары парк і стане службыць людзям. Дзесьці на відным месцы з'явіцца мемарыяльная дошка, якая паведаміць, што тут жыў Ян Чачот — адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, сябра вялікага польскага паэта Адама Міцкевіча».

Праз нейкі час у той жа «Літаратуры і мастацтва» было змешчана паведамленне, у якім гаварылася, што ліст А. Шоцкага быў разгледжаны ва ўпраўленні культуры Брэсцкага аблвыканкома, а таксама ў Ляхавіцкім райвыканкоме Саветаў народных дэпутатаў, які прыняў рашэнне аб добраўпарадкаванні парку ў Рэпіхаве, прычым аддзелу культуры райвыканкома і раённаму таварыству аховы помнікаў гісторыі і культуры даручана ўстанавіць там мемарыяльную дошку ў гонар Яна Чачота. Хвала краязнаўцам! Хвала тым уладам, якія гэтак хутка, без аніякай цяганіны прымаюць такія мудрыя пастановы!

У Рэпіхаве, куды пераехала сям'я Чачотаў недзе на сумежжы двух стагоддзяў — XVIII і XIX, і праходзілі дзіцячыя гады паэта. Але, мусіць, не

толькі ў самім Рэпіхаве, а яшчэ недзе паблізу — на рацэ Мышанка, як відаць з твораў Яна Чачота: што ж, беззямельнаму Тадэвушу Чачогу, бацьку паэта, даводзілася не раз мяняць месца службы. Як бы там ні было, да ад'езду на вучобу ў Наваградак Ян Чачот быў з бацькамі ў Навамышанскай каталіцкай парафіі, у якую ўваходзіла і Рэпіхава. Усё ж нездарма Адам Міцкевіч называў Чачота — «Ян з Мышы».

Тут, у ваколіцах Новай Мышы, Ян Чачот і пазнаў жыццё беларускага селяніна, яго мову, назаўсёды палюбіў і запомніў яго песні, казкі, паданні. Пра зацікаўленасць Яна Чачота, яшчэ ў дзіцячыя гады беларускім фальклорам сведчаць яго балады «Калдычэўскі шчупак», «Мышанка», «Узногі», напісаныя паводле мясцовых паданняў і пачутых ад людзей быляў.

У баладзе «Калдычэўскі шчупак» Ян Чачот скарыстаў паданне пра шчупака, які пераплыў нейкай падземнай ракой з Калдычэўскага возера (яно было непадалёк ад селішча Чачотаў, у цяперашнім Баранавіцкім раёне) у возера Свіцязь. У аснову балады «Мышанка» леглі аж два пачутыя ў маленстве паданні. Першае — пра дачку нейкага Мышкі, вельмі гожую дзяўчыну, якая, уцякаючы ад рыцара з княжацкага замка, кінулася ў раку — толькі б не трапіць у рукі гвалтаўніка; ён жа, гэты рыцар, на месцы гібелі дзяўчыны загадаў закласці горад, даўшы яму назву Мыш. Другое паданне, якое скарыстаў у сваёй баладзе Ян Чачот, таксама было пра паходжанне назвы гэтага мястэчка: чалавек, які яго залажыў, быццам бы сказаў, што назаве яго той істотай, якую першай убачыць, устаўшы раніцай; першай жа ўбачыў ён мыш...

У баладзе «Мышанка» Ян Чачот прапеў сапраўдную песню замілаванасці рацэ свайго маленства:

О, мілы ўспамін! Дарагая Мышанка!
Зноў снішся ты ў барве заранак.
Найпершая ў свеце мая каханка,
Мільгнуў тут жыцця майго ранак.*

Недзе тут, у сваёй Навамышанскай парафіі, пачуў Ян Чачот і праўдзівае, вельмі жудаснае паданне (што ўзнікла з сапраўднага факта) пра ліхога пана-прыгонніка з маёнтка Узногі, паданне, якое вылілася потым у адну з найцікавейшых балад паэта, якую ён так і назваў — «Узногі».

Пачынаецца балада Яна Чачота грозным папярэдзваннем пана, уладальніка маёнтка Узногі сваім падданым:

Гэй, хамы нягодныя! Я вам дазволіў
У лесе маім браць — і то па білету —
Падгнілюю леж усяго, і каб болей
Не ссеклі і розгі — запомніце гэта!

Гэй, хамкі нікчэмныя! Красці — даволі!
Каб болей ні ягадкі з лесу, ні грыба!
Ну, хіба ж вы сеялі іх тут, палолі?
Маё усё гэта, мая тут сядзіба!

І вашыя душы, як гэтыя дрэвы,
Належаць мне толькі па праву.
Каб зналі: не будзеце слухаць мяне вы,
Знайду на вас хутка я ўправу!

І ты будзь жа пільны заўсёды, ляснічы,
Ды пушчу вартуй адмыслова.
У тых, хто залезе сюды па здабычу,
Здзірай кажухі з плеч без слова!

Ніводны звярок і ніводны арэшак
Прапасці ў мяне не павінен!
Запомняць хай добра: не любіць пан смешак.
Усіх пакарае, хто вінен!..*

Раскрыўшы перад чытачом хцівае, нікчэмнае нутро самазадаволенанага прыгонніка, Ян Чачот са спагадай паказвае безвыхаднае становішча бяспраўнага беларускага мужыка, які не можа выконваць поўныя самых страшных пагроз загады свайго пана:

Ды хто ж гэта жыць мужыку забароніць!
Ці ж можна уседзець у цёмнай хаціне,
Дзе ў місе крупіна крупы не дагоніць,
А скваркі, малой хоць, няма і ў паміне?

А прыйдзе вясна — скрозь падчысціць падполлі,
Не знойдзеш нідзе і з мякінаю хлеба.
Адна крапіва. Ды і тая без солі.
За нешта ж купіць яшчэ соль гэту трэба.

Таму вось мужык красці дрэва і лезе,
На рынак вязе — хоць на грошык разжыцца.
Дармо, што бізун панскі бачыцца ў лесе —
Ну, хіба ж жывому ў магілу лажыцца?*

Растлумачыўшы такім вось чынам, што да чаго, Ян Чачот прыступае да канкрэтнага апавядання пра беднага селяніна, які, запрогшы схудалыя валы і заткнуўшы за пояс сякеру, глухім часам выпраўляецца ў панскі лес у дровы. Але

толькі пачаў ён класці тыя дровы на воз, як падскочыў ляснічы. Назаўтра па загаду жорсткага пана слугі хапаюць селяніна, прывязваюць да азярода і б'юць розгамі і вяроўкай. Скатаваны селянін ледзь даходзіць да сваёй хаты, дзе і памірае. Разам з ім памірае ад голаду і знясілення і яго хворая жонка. У хаце засталіся толькі малыя дзеці і стары дзядуля. Старшая дачка памерлых, каб неяк накарміць сваіх меншых брацікаў і сястрычак, крадком ідзе ў лес — сабраць ягад. Але і яе заспяе там ляснічы, які цягне дзяўчынку ў двор да пана. Пан загадвае прынесці розгаў, агаліць бедную дзяўчыну і, не зважаючы на просьбы дамашніх, лупцаваць тымі розгамі.

Расказваючы пра гэтыя дзікія катаванні, Ян Чачот усвядомлена становіцца на бок пакрыўджаных, на бок запрыгоненага селяніна, якога хоча абараніць ад разбэшчаных «уладароў падданных душ», ад прыгону наогул:

Дачка дарагая! Унучка мая ты!
Каб быў там я ў гэту часіну,
Я ганьбіць цябе не дазволіў бы катам,
Лепш сам пры табе я загінуў!..

Дзяўчынка, расказвае далей Ян Чачот, не вытрымала катаванняў:

Памерла ад голаду, болю і сораму,
Адпомсціць за ўсё даручаючы Богу.

З дарослых у сям'і застаўся цяпер старэнькі дзядуля. Каб пакарміць унукаў, ён падаўся ў бліжэйшае мястэчка — выжабраваць хлеба. Па дарозе зайшоў у лес выламаць сабе дарожны кіёк. Гэта згледзеў той жа ляснічы, які і прывёў старога да панскага палаца. Пан размахваецца і б'е дзядулю, які падае долу і тут жа памірае, «за ўсё сваё загубленае племя помсту даручаючы Богу». Застаўшыся адны малыя дзеці змушаны былі пайсці ў свет жабраваць. Але гэтым не заканчваецца балада. Калі надышла пара збору арэхаў, апавядае далей Ян Чачот, гаспадар Узногаў сам едзе з сям'ёй і слугамі ў лес. Нарваўшы арэхаў, вяртаецца з імі дамоў. Але нечакана загрымеў сярод яснага неба гром, загарэўся лес. Аўтар маляўніча апісвае лясны пажар, у якім гіне ўсё панскае дабро.

Каб узмацніць эффект кары пану за яго злачынствы, паэт уводзіць у канву апавядання казачныя матывы. Лясныя птушкі, замест таго каб уцякаць ад пажару, ператвараюцца раптам у прывіды закатаваных панам мужыкоў, кідаюцца на свайго прыгнятальніка і яго сям'ю і раздзіраюць усіх на кавалкі.

Сваю баладу Ян Чачот заканчвае разважаннем пра сялянскую нядолю, заклікае да вызвалення селяніна ад прыгону — так, як гэта зроблена за мяжой, у «чужых краінах», дзе сяляне цяпер быццам бы сталі самі «як пань». Пра тое, як дапамагалі Яну Чачоту ў яго паэтычнай практыцы пачутыя ў маленстве

беларускія народныя казкі, паданні, песні, прыказкі і прымаўкі, а таксама захаваныя ў памяці звычаі, павер'і селяніна, можна б было гаварыць вельмі многа. Прывабліваюць балады Яна Чачота і тым, што ў іх даюцца апісанні рэальных, а не выдуманых мясцін, паказваюцца часта рэальныя людзі, якіх аўтар ведаў сам, сапраўдныя жыццёвыя факты. Так, у баладзе «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах» сустракаецца імя нейкага Антосіка, якому прысвячаецца цэлая страфа:

Тут быў і Антоська, пра «цуды» якога
Пагудкі хадзілі усюды,
І людзі, дурныя, няслі, як да Бога,
У Дарава золата груды*.

Аўтар нідзе не дае тлумачэння, што ж гэта быў за Антосік. Як выявілася, Ян Чачот упамінае тут рэальную асобу — непісьменнага пастуха з вёскі Дарава пад Баранавічамі Антося Голеца, які з пятнаццаці гадоў стаў вядомы як знахар, што лячыў у 1814-1816 гадах самыя розныя хваробы. Цікава, што да яго аднойчы трапіла і маці Адама Міцкевіча са старэйшым сынам Аляксандрам, пра што ён успамінае сам у адным з пісем. Многа пра цудадзействы Антосіка пісалася тады ў віленскім друку. Наслухаўшыся пра незвычайныя здольнасці знахара, гродзенскі губернатар у 1816 годзе накіраваў у Дарава спецыяльную камісію. Камісія паведамляла, што Антосік лечыць сваіх пацыентаў «углядваннем у вочы і твар, а потым інстынктам вызначае, якое трэба даць лякарства». Лякарствы тыя камісія прызнала няшкоднымі, а іх незвычайную «эфектыўнасць» тлумачыла «сляпой верай у іх». І ўсё ж распараджэннем губернатара Антосіку была забаронена «лячэбная практыка». У абарону незвычайнага лекара выступіў на старонках перыядычнага выдання «Паментнік магнетычны Віленьскі» палкоўнік польскага войска Міхал Пашкоўскі. Ён раскажаў, што Антосік у 1816 годзе вылечыў яго падданага ў Налібаках Кароля Шэмета, якому ніяк не маглі дапамагчы дактары. Але і абарона палкоўніка не памагла ўжо Антосіку. Як хутка стала вядома з віленскіх газет, ён быў аддадзены памешчыкам Чаркоўскім у рэкруты.

Пра Антосіка Ян Чачот, вядома ж, чытаў у газетах. Але ведаў ён пра незвычайнага лекара яшчэ, як зноў сцвярджаюць польскія даследчыкі, да шуміхі вакол яго імя ў друку: Антосік жа быў з родных мясцін паэта...

І такіх прыкладаў «жыццёвасці» балад Яна Чачота можна было б даць тут нямала.

Наваградак

Чыстая і звонкая раніца, ужо добра выстуджаная здаровым перадзімнім холадам. Барвовае, зусім няцёплае сонца, якое колькі хвілін назад неяк незаўважна ўсплыло над узгорыстым полем, толькі там-сям прабіваецца на

цемнаваты асфальт скрозь даволі густую яшчэ тут лістоту пасвятлелых ясеняў і зялёных таполяў, што дзвюма роўнымі сценкамі выструніліся ўздоўж дарогі. Кроны іх так перапляліся ўверсе, што здаецца, быццам мы едзем доўгім зялёна-залатым тунелем. Ён, гэты тунель, толькі зрэдку перарываецца невялікімі прагаламі, поўнымі такога вабнага ўвосень сонца.

Пераначаваўшы ў Валеўцы, у гасціннага гаспадара добра дагледжанага вясковага дома, вядомага краязнаўца, аўтара даволі змястоўных кніг пра паходы школьнікаў па шляхах паэтаў і герояў роднага краю, настаўніка Уладзіміра Аляксандравіча Урбановіча, мы прастуем у старажытны, слаўны многімі падзеямі свайго вельмі цікавага гістарычнага мінулага горад Наваградак.

І вось яны — дзе брукавання каменем, дзе заасфальтаванія, а дзе і проста «без пакрыцця» — вулачкі і вуліцы вечна новага, хоць і старога горада. Спачатку мы спрабуем коламі машыны брукаванкі садовай ускраіны. Тут можна пачуць яшчэ голас пеўня, убачыць у глыбіні цеснага ад розных прыбудовак і дрэў двара, як жанчына, закасаўшы па локаць рукавы кофты, мые ў цынкавых ночвах, пастаўленых на старым услоне, бялізну, улавіць вухам глухі шоргат рыдлёўкі, якой перакопваюць — відаць, ужо на зіму — агарод...

Тут гэтак жа, як і было
У Ягоную пору:
таксама пахне мятай,
той самы вецер ад бору...
Тут тая ж мова і песні,
тыя ў садку незабудкі,
толькі болей галасу
ў сённяяшнім Навагрудку.*

Гэта ўсплылі ў памяці перакладзеныя мною раней радкі верша польскага паэта Станіслава Рышарда Дабравольскага, які хацеў у ім выказаць сваё ўражанне ад наведання радзімы Адама Міцкевіча.

Брукаванка прывяла нас на цэнтральную плошчу горада, дарожны знак падказаў месца аўтастаянкі, куды мы і павярнулі. Стаянка была ў двары напалову разбуранага, з грудамі бітай цэглы і друзу даўняга дамініканскага касцёла Святога Міхала, да якога, як сказаў мне Леў Паўлавіч, і прымыкала тая школа, дзе вучыліся ў пачатку XIX стагоддзя Адам Міцкевіч з Янам Чачотам. Гэта тут пачыналася дружба паэта сусветнай велічыні з пачынальнікам новай беларускай літаратуры, дружба, якую абодва яны пранеслі праз усё жыццё.

І Чачот, і Міцкевіч пра сваё сяброўства ў Наваградскай школе заўсёды ўспаміналі з цеплынёй, даражылі і ганарыліся гэтым сяброўствам. Калі ў 1818 годзе філаматы святкавалі дзень нараджэння Адама Міцкевіча, Ян Чачот, як бы

парушаючы загадзя падрыхтаваны сцэнарый урачыстасці, весела, па-сяброўску перапыніў Тамаша Зана, які першы выйшаў вітаць імянінніка, і сам узяўся «зачынаць» гэту ўрачыстасць, кажучы вершам так: «Мы склалі з Занам сцэнарый: ён павінен быў пачынаць свята, а я меўся заканчваць яго і прынесці вершы “на дэсерт”. Але даруй мне, Тамаш, што... мушу разбурыць наша тварэнне. Бо якім вокам глянуў бы на мяне Адамэк, калі б ты пачаў весці рэй, а я сядзеў у кутку, як дурачына (я, нашай супольнасці частачка!), нічога не кажучы, хоць мне столькі можна расказаць пра нашу дружбу. Ён сказаў бы тады: “А дзе ж мой сябрук, з якім у адной школе лёталі па калідорах, лазілі па брамках і брамах, ловячы аднаго з папоўскіх прыслужнікаў і даючы яму добрага чосу, а калі той усчынаў дзікі піск, мы, брыдзячыся, са смехам адпускалі яго і на голас званка хутчэй беглі ў клас... А хто лепей, чым я з Янам, карыстаючыся шыфраванай мовай, абдурваў прафесараў?..” Думаў бы яшчэ Адам, што я забыўся пра нашы клятвы на Псей-горцы памагаць адзін аднаму, стаяць гарой адзін за аднаго... Хоць мы ў сваволлі трацілі маладыя гады, заўсёды на чале класа стоячы ў мілай згодзе, перамагаючы ўсіх адвагай, часцей балбатнёй, былі мы першыя ў нікчэмным вучэнні... Хаця нас пераўзыходзілі іншыя сваім выглядам: былі высокія, як чаплі, а мы, як сарокі, малыя, усё ж святыя дамініканцы, якім мы смела і горда, са з’едлівай насмешкай выказвалі сваю агіду, міжволі адводзілі ад нас узброеную бізуном руку...»

У сваю чаргу Адам Міцкевіч склаў да дня нараджэння Яна Чачота 24 чэрвеня 1819 года свае прывітальныя «ямбы», у якіх таксама ўспомніў школьныя часы ў Наваградку:

Яне! Музы наперабой бляск твайго верша ўслаўляюць,
Мне ж памагчы не хочуць — я сам заспяваю.
Са мной ты заўсёды — дома я ці ў прыволлі:
Каго ж больш люблю я, хто ж мілейшы мне болей?
Яшчэ на парозе жыццёвым, у галасе вуліц,
Адны ў нас навукі былі, перапалкі і гулі.
Хто ж, апроч нас з табой, Яне, гэтак сваволіў,
Што аж трэсліся сцены, бывала, у школе?
Хто ж да нас белакаптурным так смела пярэчыў,
Пад палкі іх горда падстаўляючы плечы?..
Хаця пра чарцей мы спрачаліся да пасінення,
Хаця, пра душу маю дбаючы, на богамаленні
Мяне ты з аблок, куды я ўсё лётаў у марах,
Зноў да Бога вяртаў, таўхануўшы мне ў карак,

Думка адна ўсё ж была ў нас, адна да навукі рахуба,
Пакуль не ўзяў цябе ў лапы свае Людвік Дзюба¹.
Пачаў ты тады ад стоіцкіх цнот ухіляцца
І жыць не так набожна, жыццём захапляцца.
Тады, сіл паднабраўшы, нібы з крыніцы чароўнай,
Ты перамог Адама фізічна й духоўна...*

Як відаць з гэтых сяброўскіх прызнанняў, ні Адама Міцкевіча, ні Яна Чачота ўжо не задавальнялі казённыя, часта схаластычныя «навукі», якія ім убівалі ў галовы з дапамогаю бізуноў «белакаптурныя» (ад адзення — белы каптур) — святыя ксяндзы-дамініканцы, каго яны не раз «абдурвалі» сваёй «шыфраванай мовай». З затхлых цемнаватых калідораў дамініканскай школы іх неадольна цягнула на волю, на прастор, дзе віравала сапраўднае жыццё, з усімі яго бедамі і радасцямі, з яго здзіўляючымі кантрастамі і супярэчнасцямі, і дзе людзі рупіліся зусім іншымі, чым у школе, вельмі далёкімі ад кніжных, турботамі. Неадрыўныя ад жыцця, ад свайго мінулага і сучаснасці, гэтыя людзі часта ў саміх сабе неслі гісторыю: напрыклад, бацька Адама Мікалай Міцкевіч быў удзельнікам паўстання пад кіраўніцтвам славутага, ужо авеянага легендамі мяцежнага генерала Тадэвуша Касцюшкі і мог нямаля цікавага расказаць сыну, як і яго сябру, Яну Чачоту.

Расказы бывалых людзей, асабліва такіх во абпаленых у бойках, як Мікалай Міцкевіч, паўстанцаў, мэты якіх так і засталіся няспраўджанымі, бударажылі розумы і сэрцы дапытлівых юнакоў, гэтакіх непадобных да іншых, часта старэйшых па ўзросце («даўгіх, як чаплі») і тупаватых, няздатных да навукі, але паслухмяных «шкаляроў». Ды і самі сябры добра ўжо бачылі праявы ганебнага нацыянальнага і сацыяльнага ўціску, парадаксальнай няроўнасці паміж людзьмі, бачылі, як пад нядрэмным цівунскім вокам дзень пры дні, з веку ў век лье крывавае пот, у тры пагібелі згінаецца на полі растлусцелага і тупога ад самазадаволенасці пана-самадура зусім бяспраўны перад законам, аддадзены ў поўную ўладу прыгонніка мужык-хлебароб, які корміць свет, а сам ужо недзе пасля каляд часта толькі ў сне бачыць скарынку чорнага хлеба.

Пра гэта ўжо тады, у школьныя часы, пачыналі задумвацца абодва юнакі, надзеленыя ад прыроды чулай душой і добрым сэрцам. Ужо тады са спагадай, з павагаю глядзелі яны на просты люд, з якім сустракаліся на кожным кроку — і ў самім Наваградку, і ў яго ваколіцах. Ці не гэта спагада, гэта павага і цягнула іх больш уважліва прыгледзецца да народнага жыцця, вывучыць вусную паэзію беларуса-сялянiна, яго звычаі, абрады, вераванні? Пра зацікаўленасць Яна Чачота і Адама Міцкевіча народнай творчасцю ўжо ў часы навучання ў

¹ Людвік Дзюба – відаць, адзін з настаўнікаў дамініканскай школы.

Наваградку сведчыць іх блізкі сябар і зямляк, таварыш па Віленскім універсітэце і Таварыстве філаматаў Ігнат Дамэйка, які піша ў сваіх успамінах: «Два нашы студэнты Наваградскай школы з гадоў маленства добра ведалі наш літоўскі (г. зн. беларускі. — *К. Ц.*) люд, палюбілі яго песні, прасякнуліся яго духам і паэзіяй, да чаго вядома ж, прычынілася і тое, што малое мястэчка Наваградак не шмат чым адрознівалася ад нашых вёсак і засценкаў. Школьнае жыццё было хутчэй сельскае. Сябры хадзілі на кірмашы, на царкоўныя ўрачыстасці, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і хаўтурах. У тыя школьныя часы ўбогая страхі і народная песня распалілі ў абодвух першыя паэтычныя агонь. Адам хутка ўзнёсся да высокай сферы сваіх цудоўных твораў, Ян жа да смерці застаўся верны народнай паэзіі...»

Ходзячы па Наваградку, я, акрамя партрэціка ў музеі, нідзе не знайшоў ніводнай, нават самай маленькай, памятки пра пачынальніка нашай літаратуры і першага беларускага фалькларыста Яна Чачота, хоць яго жыццё таксама было вельмі цесна звязана з Наваградкам і Наваградчынай. У Наваградскім жа павеце нарадзіўся і правёў ён свае дзіцячыя гады: і Малюшычы, і Рэпіхава якраз адносіліся тады да гэтага павета. У Наваградку разам з Адамам Міцкевічам вучыўся паэт, сюды прыязджаў ён і пазней з Вільні — і ў сям'ю сябра, і да сваіх бацькоў у вёску Лоўчыцы, недалёка ад горада (у цяперашнім Мітрапольскім сельсавеце), куды яны пераехалі з-пад Новай Мышы, узяўшы ў арэнду панскі фальварак. На Наваградчыну вярнуўся паэт і пасля ссылкі. Карацей кажучы, Наваградчына — радзіма і Адама Міцкевіча, і Яна Чачота. Дык ці ж справядліва, што наваградчане, аддаўшы ўсю, якую было можна, даніну пашаны Адаму Міцкевічу, недастаткова ўвагі ўдзяляюць Яну Чачоту? Як-ніяк, ён першы значны беларускі паэт, першапраходзец у новай беларускай літаратуры і адначасова першы наш фалькларыст і, я сказаў бы, першы мовазнавец. Ды і наогул — ці не занадта была заніжана ў нашым літаратуразнаўстве ацэнка дзейнасці Яна Чачота, які аказаўся ў вялікім цяні Адама Міцкевіча, ці не пара нам больш уважліва прыгледзецца да Чачотавай спадчыны?

У асяроддзі філаматаў, ды і ўсёй віленскай моладзі, Ян Чачот быў прызнаным «дударом» — аўтарам шматлікіх песень, вершаў, розных зарыфмаваных прывітаньняў, сцэнак. Большасць з гэтых твораў нідзе не публікавалася. Ды Ян Чачот і не ставіў перад сабой такой мэты. Яны былі прызначаны для непасрэднага выканання на сходках моладзі, на сяброўскіх імянінах філаматаў, да якіх усе яны вельмі старанна рыхтаваліся. Пасля разгрому віленскіх згуртаванняў моладзі царскімі ўладамі і закрыцця ў 1832 годзе Віленскага універсітэта песні Чачота, як і іншых філаматаў, паступова забыліся. Але частка іх захавалася ў розных паперах, якія трапілі ў віленскія архівы. Упершыню большасць з філамацкіх твораў Яна Чачота пабачылі свет толькі ў

наш час, праз сто гадоў пасля іх напісання, а канкрэтней, у 1922 годзе, калі польскі літаратуразнавец Ян Чубэк сабраў і выдаў у Кракаве двухтомную «Паэзію філаматаў».

Песні і вершы да студэнцкіх урачыстасцей пісалі (а часта і проста імправізавалі) разам з Янам Чачотам яшчэ Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч і іншыя філаматы. «Аднак, – заўважае вядомы польскі фалькларыст Станіслаў Свірка ў сваёй кнізе «З кола філамацкага перадраматызму», выдадзенай у 1972 годзе ў Варшаве, – наймацней адбілася ў жыцці філаматаў песенная творчасць якраз Чачота. Не было імянін, маёўкі ці сяброўскага сходу, якога б Янак (альбо Ян з Мышы – як яго таксама звалі) не аздобіў сваімі сардэчнымі «песенькамі», як заўсёды, патрыятычнымі, народнымі па сваім духу, нярэдка напісанымі на матыў песні беларускага люду...»

Тыя песні Яна Чачота, і польскія, і беларускія, якія дайшлі да нас дзякуючы публікацыі Яна Чубэка і іншых польскіх даследчыкаў, паказваюць нам не абы-які песенны талент паэта. Напеўнасць, «крылатасць», непасрэднасць і празрыстасць верша – гэтыя якасці дазвалялі Чачотавым песням вельмі лёгка класіфікавацца на музыку.

Зрэшты, Ян Чачот звычайна пісаў іх на гатовы ўжо матыў добра вядомых яму беларускіх народных песень. Пры гэтым ён не забываўся зазначыць, на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаны ім верш.

Вельмі любілі філаматы, ды і наогул віленская моладзь, напрыклад, вясёлую, жыццярэдасную песню Яна Чачота «Што старыя за вар'яты», напісаную дзесьці ў 1818 ці 1819 годзе на матыў беларускай народнай песні «Чаму дзеўку не любіць, калі дзеўка ладна».

Такой жа бадзёрай, аптымістычнай была вельмі папулярная таксама сярод моладзі песня Яна Чачота «Прэч, прэч, сум, нудоты...». У прыпісцы да яе аўтар адзначыў, што напісана яна на матыў песні «крывічан», як зваў ён беларусаў, песні, якая пачыналася словамі: «Сем дзён малаціла, чах, чах – зарабіла...» Ахвотна спявала моладзь і песні Яна Чачота, якія былі ім створаны на матывы беларускіх народных песень, што пачыналіся такімі словамі (іх зноў-такі аўтар прыводзіць – каб ведалі, як іх спяваюць): «Ой валы ж мае да палавыя», «Бяду сабе купіла да за свае грошы», «Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся» і іншыя.

У многіх песнях Яна Чачота адбіліся антыўрадавыя настроі моладзі, вольналюбівыя ідэі аўтара. Гэтыя творы, якія выконваліся на розных студэнцкіх сходках і ўрачыстасцях, віленская моладзь заўсёды сустракала бурнымі воплескамі, а самога аўтара часам падымала «на ўра». Але самы вялікі поспех у студэнцкай моладзі, большая частка якой паходзіла з апалячанай беларускай шляхты, мелі тыя філамацкія творы Яна Чачота, што былі напісаны па-беларуску. Сам факт звароту да мовы запрыгоненага, бяспраўнага

мужыка-беларуса гаварыў пра многае, і перш за ўсё пра адкрыты дэмакратызм паэта, пра адмаўленне ім бесчалавечнага прыгонніцкага ладу. Гэты дэмакратызм, як бачым, імпанаваў і перадавой віленскай моладзі.

Першымі з беларускіх твораў Яна Чачота, якія дайшлі да нас, былі тыя, што напісаў паэт да імянін старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, які быў родам з Украіны.

Спраўляліся гэтыя імяніны 7 сакавіка 1819 года і называліся «Яжовыя» – па прозвішчы віноўніка ўрачыстасці. Сам Ян Чачот, які заўсёды выступаў са сваімі вершамі на падобных урачыстасцях, гэты раз прыехаць на свята не здолеў. Як службовец «Масы радзівілаўскай» – спецыяльнага бюро па ўпарадкаванні архіваў князёў Радзівілаў, ён у гэты час быў камандзіраваны ў Мінск. Адтуль паэт і прыслаў свае вершы сябрам у Вільню, выказаўшы пры гэтым – зноў-такі ў вершаванай форме – шкадаванне, што ў той час, як яго прыяцелі «апаражняюць бутэлькі» ў вясёлым застоллі, ён «посціць, як святы», у Мінску, дзе яго прымушае «маршчыніць чало мазольная пасада пісара». Прысланыя вершы Яна Чачота зачыталі на ўрачыстасці Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, а тыя, што былі прызначаны для спеву, выконваліся жаночым і мужчынскім хорамі. Беларускія вершы і песні Яна Чачота склалі сабой цэласную драматычную сцэнку, прызначаную для выканання на ўрачыстасці ў гонар Юзафа Яжоўскага. Дзейнымі асобамі былі тут вясковыя людзі, якія быццам бы прыйшлі павіншаваць імянінніка. Першы выйшаў з віншаваннем цівун, беларуская мова якога была перасыпана польскімі словамі і выразамі – характэрная для такіх «падпанкаў» гаворка. Цівун (здаецца, гэту ролю выконваў Тамаш Зан) пачаў так:

Чулі мы гэта, што есць вашэць украінец
І контэнт¹, што ўрадзіўся ў жызнай краіне,
Як абачыў, што ў нас нявелькі дзядзінец,
Сказаў: «Як брыдко мешкаюць² ліцвіне³...»

Далей цівун жартам аспрэчвае імянінніка, кажучы не без іроніі, што там, на Украіне, вельмі добра: «Хаты злепкі з гною, бо вы лесу не маеце...» І хоць там вельмі родзіць жыта і пшаніца («бо ў вас грунт харошы, чарназёмны, тлусты»), але ж усё роўна ўкраінскія чумакі едуць па прыбытак у Беларусь – любяць валацужнічаць.

Аднак мы ім мазоліць⁴ не хочам ніколі,
І ты, мілы панічу, не смейся з нас, просім.

¹ Контэнт (пол.) – давольны.

² Мешкаюць (пол.) жывуць.

³ Ліцвіне, литвіны – так называлі ў тыя часы беларусаў.

⁴ Мазоліць – напэўна, назаліць.

Усё гэтта дзеецца па нябескай волі.
Гультай часты, гдзе добра. Мы больш працы зносім.

Пагадземся. Мы людзі добрае есць душы.
Не будзь і ты ніколі ліхім, панічэньку.
Не трэба ламаць тае, скуль груш дастаў, грушы,
Помні, што ты вучышся ў нашым Віленку¹.

Згода. Але сягоння мы ся даведалі,
Што Вашы імяніны, святога Язэпа,
А каб Вы к сабе нашу прыхільнасць пазналі,
Ідзем гэтта, не сядзім у хаце, як мазепа.

Будзем цябе віншаваць. Я есць цівун з двара.
Гэтта — сельскі дзесятнік, ён лысіну гладзіць,
Ён знаець іспраўніка, знаець асэсара,
Маскалёў² на кватэру, як чартоў, нам садзіць.

Там войт, што уса круціць, чалавек бывалы,
Быў у Гданьску, у Кралеўца плаваў на віціне,
Ось там стаіць маладзец, жаўнер дасканалы,
Ён, бядак, кабылінку з'ядаў у Мадліне.

Там у куце музыка: як ён добра граець!
«Свінні ў рэпе», і «Дзюбу», і польскія танцы.
А гэтта ёсць Алёнка, очы ў дол спушчаець,
А там бачу: Альжбетка ў сіняй катанцы.

Но, зачніце, дзявочкі, пану заспявайце,
Ён вам дасць па ўстужачцы, борзда зачынайце.

Перад Юзафам Яжоўскім і ўсімі ўдзельнікамі свята ўзнікае цэлая група па-святочнаму апранутых дзяўчат, якія хорам спяваюць Чачотаву песню:

Што ж мы вашэці скажам,
Простыя з сяла дзяўчата?
Якія ж песні звяжам?
У нас мысль не багата!
Але як мыслім, чуем,
Так табе заспяваем,

¹ Віленка – Вільня.

² Маскалі – царскія салдаты.

Так цябе павіншваем —
Няшчырасці не знаем.
Лісічка, жоўты грыбок,
Слімакоў не баіцца;
Не точыць яго чарвячок,
Ён у лесе здароў блішчыцца.
Конік па полю дурэе,
Хоць копы вазіць не дбае,
Салавей хораша пее,
Самічку к сабе склікае.
Будзь, як лісічка, здаровы,
Як конік, вясёл пры трудзе.
Няхай твае пісьма, размовы,
Як салаўя голас будзе.

Пасля дзяўчат выходзяць наперад хлопцы, якія спяваюць:

Мы ад сахі, ад бараны,
Мала вам спяваці будзем!
Чытаць, пісаць не учаны,
Ат сабе трохі загудзем.

Ізноў дзяўчаты замяняюць хлопцаў. Яны разказваюць у песні, што сярод іх ёсць прыгожая паненка, якая яснаейшая і бялейшая за малако, «што блішчыць у даёнцы», «цнатлівая і разумная», і раець імянінніку «свацею жычліву», якая паможа яму здружыцца з той паненкай: «Будзеш мець красну жанэнку». Дзяўчат перабівае хлапечы хор. Хлопцы разказваюць у песні, што яны пачулі, быццам бы людзі «вельмі брыдка» казалі аб імянінніку. Нібы ён усё «заслепен» у кніжках, а на паненак і не глядзіць! Далей згадваецца нейкая Гертруда, якая жыве за сцяною ў Яжоўскага, але ён не карыстаецца гэтым. Хор раіць яму жартам:

Папраўся, мілы паночку,
Любі ладныя дзяўчата...

Бо, спявалася далей у песні, калі завітае старасць, ужо нельга будзе зведаць шчасце кахання.

Калі хлопцы закончылі песню, выходзіць воіт, які кажа да іх:

Што ж маўчыце? Ці вам ся ўжо песні урвала?
Чы вы іх так складаці ўмеце мала?

На гэта адзін са спевакоў адказвае – зноў жа вершам:

Не, бацька, у нас песні, колька рыб у Нёмні,
Але на тое, мілы галубчыку, помні,
Што мы па-руску пеем, а нашы панове
Па-польску ўсё гавораць; кепска нашай мове!..

У вершаванае перамаўленне ўключаецца другі са спевакоў, які прапануе сябру Мікіту праспяваць «тую песню, што для сваёй Алёнкі спяваў напрудвесню...». Мікіта адразу згаджаецца.

На заканчэнне ўсёй гэтай невяліччай пастаноўкі бярэ слова дзесятнік, які, звяртаючыся да імянініка Юзафа Яжоўскага, просіць у яго прыняць шчырыя зычэнні ад сялян.

Беларускія вершы Яна Чачота ўдзельнікі свята сустрэлі з вялікай прыхільнасцю. Гэта была падзея: публічна, перад цветам віленскай моладзі і студэнтамі, якіх сабралася нямала (да імянін жа кіраўніка філаматаў былі прымеркаваны яшчэ і імяніны другога Юзафа – Кавалеўскага), на ўвесь голас гучала адлітая ў паэтычныя строфы беларуская мова – мова лапцюжнага непісьменнага мужыка! Аб тым уражанні, якое зрабілі тады на слухачоў беларускія вершы і песні Яна Чачота, сведчыць хаця б той факт, што адзін з гэтых слухачоў Ігнат Дамэйка, які, апынуўшыся ў эміграцыі ў далёкай Чылі, стаў слаўным вучоным-геолагам (яго імя і цяпер носяць, напрыклад, горны хрыбет у Андах і знойдзены ім мінерал дамэйкіт), нават праз 50 гадоў прыгадаў строфы з песні «Што ж мы вашэці скажам...», прывёўшы іх у сваіх успамінах.

Песні з Чачотавай драматычнай сцэнкі ў гонар Юзафа Яжоўскага былі адразу ж падхоплены моладдзю, якая вельмі ахвотна іх спявала.

Папулярнай сярод моладзі была і яшчэ адна беларуская песня Яна Чачота «Да пакіньце горла драць». Напісаў яе паэт да імянін сябра-філамата Дзяніса Хлявінскага. Выконвалася гэта песня – з адпаведнымі папраўкамі – і на імянінах іншых філаматаў.

Да нас песня дайшла (праўда, не цалкам) у варыянце, які спяваўся на імянінах Францішка Малеўскага (Яроша) – сына рэктара Віленскага універсітэта. Пачыналася гэта жартоўная песня так:

Да пакіньце горла драць,
Да пакіньце, братцы, спяваць!
Да клікнейма адно раз:
Будзь здароў, наш Ярош!
Благаславі яго Спас!..

Тут у рукапісе, які данёс да нас гэту песню, аказаўся пропуск. Пасля пропуску ішлі такія радкі:

Да дай красну дзевачку,
Каб ён з сэрца пакахаў,
Да з гарэлкай пляшачку —
Сват ад яго к ней ехаў.
Гайда, гайда, гайда, гайда!..

У канцы абыгрывалася беларуская народная іншасказальная формула, якую звычайна казалі сваты ў час сватання.

Пра той вялікі поспех, які выпаў на долю гэтай вясёлай песні, расказвае ў пісьме Адаму Міцкевічу 16 лістапада 1819 года сам аўтар: «На імяніны Дзяніса я напісаў некалькі мужыцкіх песень (заўважце, некалькі. – *К. Ц.*), сярод якіх апошняя «Да пакіньце горла драць» найбольш прыйшла даспадобы Тамашу (Зану. – *К. Ц.*), ён прыдумаў да яе, як ты ведаеш, матыў і лез з ёй да ўсіх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусіў напісаць вершы і для Яроша і той самы верш «Да пакіньце горла драць» перарабіць для яго. І не толькі гэта, але і «Што ж мы вашэці скажам...», разавочаныя, спявалі. Словам, на імянінах і чыталі, і спявалі...»

Адаму Міцкевічу не проста спадабаліся беларускія песні Яна Чачота – і тыя, што ён сам чуў на імянінах Юзафа Яжоўскага, і гэта, апошняя, «Да пакіньце горла драць», пра якую ён ведаў з пісем сяброў-філаматаў. У гэтых песнях ён убачыў нешта больш значнае, больш важнае, незвычайнае. Сваё захапленне песнямі Яна Чачота А. Міцкевіч выказаў у пісьме да яго ад 27 лістапада таго ж года: «Што мяне... узрадавала – прызнаюся табе па-філамацку – гэта твая песня, правільней, твае песні, я бачу ў іх агромністы і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пісьменніцкую дарогу. Лёгкасць, ды прытым агонь, сапраўды піндараўскі¹, пераўзышлі нават тыя надзеі, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лялуйся, калі ласка! Ты пішаш усё лепш...» Беларускія песні Яна Чачота ведалі і спявалі ўсе філаматы. Ведаў і спяваў іх з сябрамі і Адам Міцкевіч. Адзін маленькі факт, пададзены ў пісьме Тамаша Зана да Верашчакаў ад 31 кастрычніка 1820 года. Едучы неяк у Вільню, Тамаш Зан заначаваў у заезным доме ў Канвалішках. Раптам сярод ночы яго будзіць гучны і вясёлы спеў:

Да пакіньце горла драць!..

Калі ён прахапіўся, то ўбачыў перад сабой двух сваіх сяброў Адама Міцкевіча і Яна Чачота. Яны ехалі з Вільні ў Наваградак і таксама спыніліся на гэтай станцыі. Даведаўшыся, што тут начуе іх сябар Тамаш Зан, яны такім во чынам і выказалі сваю радасць ад сустрэчы. Бачачы такую прыхільнасць Адама

¹ Піндар – старажытнагрэчаскі паэт, класік харавой лірыкі.

Міцкевіча да твораў на беларускай мове, Ян Чачот і ў гонар ягонага вельмі чаканага ўсімі філаматамі прыезду з Коўні піша прывітальны верш зноў-такі на беларускай мове. У час хвалючай сустрэчы паэт пад бурныя воплескі сяброў прачытаў Адаму Міцкевічу гэты верш, у якім выказаў агульную радасць:

Едзе міленькі Адам,
Глядзіце, а онь, а онь,
Ды ён харашэнькі сам,
Пад ім — вараненькі конь.
Золатам пояс ззяе,
Аж ад бляску снег тае,
На шапцы сіні баран,
Хто бы думаў, што ён пан!
Так адзет харашэнька,
Едзе, едзе барздзенька.
Гайда...

Заканчваўся верш такімі шчырымі сяброўскімі прызнаннямі:

Без цябе ўсё тут смутна,
Па табе плача гай,
І рэчкі плывуць мутна,
У жалобе ўвесь край.
Наш ты міленькі Адам,
Насмуціў жа ты нас досць.
Наградзі смутак нам
І будзь у нас доўга госць.

Калі разам з іншымі філаматамі і філарэтамі Ян Чачот быў кінуты ў турму ў Вільні, свае самыя гарачыя пачуцці ён выказваў якраз у беларускіх песнях, на мове свайго народа. Пра тое, як узрушыла сяброў па няволі адна з такіх песень Яна Чачота, расказваюць у сваіх мемуарах філарэты Отан Слізень і Антоні Эдуард Адынец, прыгадваючы адзін і той жа выпадак – развітанне з Янам Чачотам, Тамашом Занам і Адамам Сузінам перад самай адпраўкай іх у далёкі і цяжкі нявольніцкі шлях, ва ўральскую ссылку.

Як паказвае Адам Мальдзіс у кнізе «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (Мінск, 1969), у Яна Чачота былі ў той час і іншыя беларускія творы. Сярод іх п'еса ў гонар Адама Міцкевіча, напісаная для тэатра: аб ёй упамінае ў адным з пісем Рамуальд Зямкевіч. На жаль, гэта п'еса, як і шмат іншых твораў паэта, да нас не дайшла.

На маю думку, беларускія песні і вершы Яна Чачота філамацкага перыяду,

якія тут упершыню, здаецца, паказваю я нашаму чытачу ў такім вась найбольш поўным, нераскіданым выглядзе, па сённяшні дзень не ацэнены як трэба ў літаратуразнаўстве. Вядома, калі мераць іх сённяшнімі меркамі, то можна знайсці шмат недахопаў, асабліва моўных. Але ж не трэба забываць, што Ян Чачот быў, як ужо гаварылася, першапраходцам у беларускай паэзіі, ён ішоў па цаліне, яму трэба было яшчэ ўздываць гэту, кажучы словамі Янкі Купалы, «скібіну слова».

Тым не менш у беларускіх творах Яна Чачота сапраўды ёсць тая «лёгкасць», той паэтычны «агонь», пра якія казаў Адам Міцкевіч. Мова твораў Чачота, калі апусціць не такія ўжо і шматлікія паланізмы, мала чым адрозніваецца ад сённяшняй беларускай літаратурнай мовы. Яна даволі багатая, гнуткая, разнастайная. Узорам для Яна Чачота служыла мова беларускіх народных песень, матывы якіх ён шырока выкарыстоўваў у сваёй творчасці. У філамацкіх беларускіх вершах Яна Чачота, і перш за ўсё ў драматычнай сцэны, можна ўбачыць выразныя адзнакі часу, некаторыя асабліва сці побыту беларускай дарэформеннай вёскі, яе сацыяльную структуру. Даволі жывым, «бачным» паўстае перад намі вобраз цівуна, які выступае ад імя сялян, не адрываючы і сябе ад іх, і выяўляе немалую дасведчанасць у многіх рэчах, нават у гісторыі. Хай, можа, ён крыху ідэалізаваны, але ўсё ж няма ў ім той аднабаковасці, якую мы прывыклі бачыць у гэтым сацыяльным тыпе, што стаў сімвалам прыгонніцтва. Вельмі прываблівае ў сцэны вобраз вясковых дзяўчат-сялянак. Хоць дзяўчаты спачатку – такія ўжо ў беларусаў характар! – і «прыбядняюцца» (быццам не могуць «звязаць» песні, бо іх, бачыце, «мысль не багата»), але ж папраўдзе ўмеюць яны і «звязаць» словы, і скласці цудоўныя песні. Ды і пачуццё ўласнай годнасці ў іх ёсць: дзяўчаты прама кажуць панічу, што сярод іх знойдуцца і такія, якія будуць годныя і яму ў жонкі, трэба толькі ўмець пасватацца. Праўдзівая ў Чачота і характарыстыка вясковых хлопцаў. Хоць яны «ад сахі, ад бараны... пісаць, чытаць не ўчаны», але ж таксама ўмеюць і песню спець, і выказацца як трэба. З твора відаць адносіны юнакоў да рэкруцтва, ад якога яны звычайна ўцякаюць у лес. Надзвычай цікава тое, што сялянскія хлопцы выказваюць трывогу за лёс сваёй мовы, называючы яе «рускай», мовы, якой цураюцца пань, што «па-польску ўсё гавораць». Вядома ж, Ян Чачот у вусны сваіх герояў уклаў сваю ўласную заклапочанасць аб мове народа.

Ян Чачот і потым пісаў вершы і песні на беларускай мове, якія ён змясціў у сабраных ім фальклорных зборніках у 1844 і ў 1846 гадах. Гэта былі ўжо больш дасканалыя ў мастацкіх адносінах творы, палепшылася і іх мова, пашырылася тэматыка, у іх таксама паэт праявіў павагу да роднага народа, выказаў спачуванне да яго незайздроснай долі. Так, у вершы «Да мілых мужычкоў» паэт пісаў:

Да і я ж вам памагу
Песенькі спяваці,
Ды і я ж міжы вамі ўзрос
Пры бацьку і маці.
І мне Бог на свеце даў
Гора гараваці,
Штобы лепш я вас любіў
І ўмеў спагадаці.
Ой, што ж вы напелі тут,
Да якога дзіва!
Шкода, што на голас ваш
Старонка драмліва.
А як прачнецца з сна
Гэта Дабрадзейка,
Пэўна, будзе слухаць вас
Лепш, як салавейка...

Але гэтым пазнейшым вершам Яна Чачота больш пашанцавала. Апублікаваныя яшчэ пры жыцці аўтара, яны адразу трапілі ў поле зроку даследчыкаў і гісторыкаў літаратуры і былі дэтальна разгледжаны – як з мастацкага, так і з ідэйнага боку. Таму паўтарацца тут няма патрэбы.

Значэнне беларускіх твораў Яна Чачота, як кажуць, цяжка пераацаніць. Пачаўшы расцярабліваць дарогу для новай беларускай літаратуры, ён стаў выдатным прыкладам для наступных пакаленняў творчай інтэлігенцыі «паўночна-заходняга краю» ў стаўленні да народа, яго культуры і мовы. Якраз у гэтым – важнейшая заслуга Яна Чачота перад нашай літаратурай.

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую цікавасць уяўляюць таксама напісаныя ім у 1818-1819 гадах на польскай мове балады, якія адыгралі надзвычай важную ролю ў творчай біяграфіі яго славутага сябра – Адама Міцкевіча.

Да нас дайшло восем балад Яна Чачота, якія ён заснаваў на вуснай паэзіі народа.

Вышэй былі разгледжаны некаторыя з іх – «Свіцязь», «Калдычэўскі шчупак», «Узногі», «Мышанка», «Наваградскі замак», у якіх паэт выкарыстаў пачутыя ім у народзе паданні роднага краю. Народныя паданні сталі сюжэтамі і такіх яго балад, як «Бекеш», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах», «Радзівіл, ці заснаванне Вільні».

Польскія даследчыкі яшчэ як след не ацанілі яшчэ мастацкія вартасці балад Яна Чачота. Галоўныя іх недахопы яны бачаць у рыхласці кампазіцыі, зацягнутасці апавядання, а таксама ў тым, што аўтар слепа трымаўся

фальклорнай асновы ў кожнай з балад, а галоўнае – карыстаўся гутарковай мовай, «засмечанай» шматлікімі «правінцыялізмамі», «дыялектызмамі», інакш кажучы, беларускімі словамі і выразамі.

Затое з боку фалькларыстыкі польскія вучоныя надаюць баладам Яна Чачота надзвычай важнае значэнне, бо яны данеслі да нас з самага пачатку XIX стагоддзя вельмі многа найкаштоўнейшых звестак з галіны фальклору, амаль цалкам беларускага. У васьмі баладах Янам Чачотам было «зафіксавана», як падлічыў Станіслаў Свірка, дванаццаць паданняў і народных казак. Яны леглі ў аснову гэтых твораў і пададзены аўтарам з вялікай дакладнасцю.

Доўгі час у літаратуразнаўстве нічога не было вядома нават пра існаванне большасці з гэтых балад Яна Чачота.

Упершыню пра іх расказаў у польскім друку ў 1886-1889 гадах, г. зн. праз шэсцьдзсят гадоў пасля напісання, Ян Рыхтэр, які натрапіў у паперах аднаго з сяброў паэта – гаспадара маёнтка Цешаўля Наваградскага павета Адольфа Кабылінскага – на рукапісны сшытак з Чачотавымі баладамі. Але хутка гэты сшытак ізноў на доўгі час выпаў з поля зроку даследчыкаў. Яго лічылі беззваротна згубленым. Другі раз яго знайшоў у 1953 годзе – зноў праз шэсцьдзсят з лішнім гадоў! – другі польскі даследчык Чэслаў Згажэльскі: як выявілася, перададзены ў бібліятэку Асалінскіх у Львове, сшытак быў няправільна зарэгістраваны і патануў у папяровым моры, адкуль і быў выпадкова выцягнуты на святло. І толькі нядаўна – яшчэ амаль праз дваццаць гадоў, а канкрэтней, у 1972 годзе, – усе восем знойдзеных балад Яна Чачота былі апублікаваны – упершыню! – Станіславам Свіркам у кнізе «3 кола філамацкага перадрамантызму». Інакш кажучы, больш чым сто пяцьдзсят гадоў яны былі схаваны ад воч чытачоў.

І хоць балады Яна Чачота нідзе не публікаваліся, яны былі вядомы сябрам-філаматам, у тым ліку і Адаму Міцкевічу.

Балады Яна Чачота надзвычай зацікавілі генія польскай літаратуры, у якой ён тады толькі шукаў сваю дарогу.

Як вядома, у першых сваіх творах Адам Міцкевіч прытрымліваўся прынцыпаў класіцызму. Творы «Мешка, князь Наваградка», «Пані Анэля», у якіх малады паэт ішоў ад Вальтэра, верш «Гарадская зіма», дзе відаць творчае перайманне ў польскага класіцыста Трамбецкага, «Ода да Бруна», «Ода да Пыры», санеты «Прыпамінаю», «Ужо з пагодных нябёс...», узорам для якіх паслужылі творы Гарацыя і Петраркі, паэмы «Бульба», «Жывіля» і іншыя творы, напісаныя з 1817 па сярэдзіну 1819 года, былі цалкам вытрыманы ў стылі класіцызму.

У той час, калі Адам Міцкевіч і ў сваёй паэтычнай практыцы, і нават у публіцыстычных выступленнях адстойваў прынцыпы гэтага літаратурнага

напрамку, яго сябры-філаматы Ян Чачот і Тамаш Зан настроілі ўжо свой паэтычны слых на новыя павевы часу. А гэта быў час, калі ў выніку нарастання ўсееўрапейскага руху за разняволенне народаў устарэлыя каноны класіцызму станавіліся ўсё больш цеснымі для літаратуры, якая імкнулася адлюстраваць новыя, больш радыкальныя настроі ў перадавых колах грамадства. Адзін з галоўных шляхоў абнаўлення літаратуры па-новаму настроеныя яе прадстаўнікі бачылі ў звароце да народнага жыцця, да фальклору. Гэты шлях адным з першых сярод філаматаў якраз і выбраў шчыры народалюбец Ян Чачот, які з поўным усведамленнем важнасці сваёй справы ўзяўся за мастацкае асваенне фальклорнай спадчыны беларускага народа, што і адлюстравалася ў яго песнях і баладах ужо ў 1818-1819 гадах. Адама Міцкевіча з самага пачатку прывабіла гэта тэндэнцыя ў творчасці сябра, прымусіла яго самога задумацца над сваімі творчымі прынцыпамі. Вядома, такі вялікі пералом у творчасці Адама Міцкевіча, як пераход яго да рамантызму, не быў простым і не мог быць абумоўлены толькі адной прычынай. Перш за ўсё гэты пералом трэба, мусіць, растлумачыць унутранай неабходнасцю паэта ярчэй выказаць сябе і свой час, знайсці найбольш эфектыўныя, калі можна так сказаць, сродкі ўздзеяння на чытача. Да гэтага ж, вядома, прычынiлася і знаёмства з рамантычнымі плынямі ў заходнееўрапейскай літаратуры, і перш за ўсё захапленне творчасцю вялікага нямецкага паэта Фрыдрыха Шылера, які ў яго чытацкіх інтарэсах заняў месца Вальтэра.

І ўсё ж у пераходзе Адама Міцкевіча на пазіцыі рамантызму прыклад Яна Чачота быў ці не самым вырашальным.

Больш за ўсё цікавілі Адама Міцкевіча балады сябра. Дагэтуль ён ведаў англійскія балады, захапляўся баладамі Шылера, заснаванымі галоўным чынам на матэрыяле антычнай міфалогіі, з цікавасцю чытаў шырокавядомую баладу аўтара «Дзівосных прыгод барона Мюнхаўзена» Готфрыда Аўгуста Бюргера «Ленору» і яе шматлікія пераробкі. Вядома ж, знаёмыя былі яму і польскія балады, якія засноўваліся галоўным чынам на класічных сюжэтах і на ўзорах заходнееўрапейскай літаратуры. І вось тут А. Міцкевіч даведваецца, што балады – гэты галоўны жанр рамантычнай літаратуры – піша яго самы блізкі сябар Ян з Мышы! І галоўнае – сюжэты для сваіх балад ён бярэ не з антычнай міфалогіі, не з заходнееўрапейскай літаратуры, а з паданняў і казак таго самага простага люду, сярод якога жыў і сам. «Прышлі мне “Свіцязь” і іншыя твае новыя творы, “Бекеша” і г. д., зробіш мне найвялікшую ласку», – піша Яну Чачоту 22 верасня 1819 года Адам Міцкевіч з Коўна, куды ён тэрмінова выехаў на пасаду настаўніка. Просьбу Адама Міцкевіча Ян Чачот не адразу задаволіў. У пісьме да свайго сябра 30 верасня ён тлумачыў гэта перш за ўсё тым, што хацеў яшчэ перапісаць, дапрацаваць свае балады, а зрабіць гэта «не было калі». Тое ж

самае кажа ён і ў другім пісьме – ад б кастрычніка: «Вершаў сваіх не пасылаю, бо поўнасьцю яшчэ і не паправіў і не маю часу – то праз тое, то праз другое – паправіць. Абяцаю, аднак, зрабіць гэта адразу ж, як толькі змагу». Але Ян Чачот усё не знаходзіў магчымасці дапрацаваць і перапісаць свае творы. Міцкевічу ж не цяжка іх прачытаць, і ён ізноў, ужо 27 лістапада, піша сябру: «Дарэмна, і не магу даўмецца, чаму дарэмна, так доўга вымольваю твае “Бекешы”, “Свіцязі” і г. д., і г. д. Неабавязкова перапісаць, можна хаця б і так прыслаць, за што абдыму цябе на Каляды». Баладу «Свіцязь», прычым неперапісаную, неперапраўленую, Ян Чачот усё ж, як гэта можна бачыць з далейшай перапіскі, паслаў свайму сябру. Астатнія ж наважыў патрымаць у сябе. «“Бекеша” і “Арыёна” (балада, якая да нас не дайшла. – *К. Ц.*) таму не пасылаю табе, – апраўдваўся Ян Чачот у пісьме да Адама Міцкевіча 7 снежня, – што яны ў мяне ў адным экзэмпляры, што “Арыён” яшчэ *in crudo*¹, патрабуе, каб я яго хоць збольшага падчасай; што абедзве тыя баллады мне нават самому не вельмі падабаюцца, а “Бекеш”, выстаўлены пад удар крытыкі маладога Юзафа (так у адрозненне ад Юзафа Яжоўскага называлі сябры філамата Кавалеўскага, які на адным з пасяджэнняў таварыства выступіў з разглядам Чачотавай баллады, прачытанай там аўтарам. – *К. Ц.*), нямала атрымаў сінякоў, і я хачу цяпер сядзець, пакуль калі-небудзь не папраўлю, ціха. Хацеў бы паслаць табе найсмачнейшыя ласункі; што ж пасылаць яшчэ не апрацаваныя чарнавікі! Так што выбачай, можа, прышлю, можа, не; але калі будзеш у нас, то прачытаю табе з ахвотай».

Ян Чачот, вядома ж, выканаў урэшце сваё абяцанне, і Адам Міцкевіч меў магчымасць пазнаёміцца з усімі яго баладамі. Першыя свае баллады Адам Міцкевіч напісаў 20 снежня 1819 года (ці 3 студзеня 1820 года па новым стылі). Цікава, што з’яўленне іх зноў-такі звязана, ужо непасрэдна, з імем Яна Чачота, які ў той час якраз цяжка хварэў. Вось як піша пра гэта сам Міцкевіч у пісьме да свайго сябра: «Яне! Атрымаў твой ліст, поўны і сяброўскіх выказаў, і гарчай фантазіі. Чытаў яго, як і ўсе вашы пісьмы і як часта твае, з расчуленасьцю. Вельмі ўсцешыўся, што ты зусім ужо здаровы; беражы сябе і не выходзь з дому. Хвароба твая страшна мяне напужала. Ярош напісаў мне пра яе; але ці яго паведамленне здалося мне занадта кароткім, ці проста я ўбіў сабе ў галаву, што ад мяне нешта тояць, што ты ў небяспецы. Якраз перад гэтым памёр тут адзін з гэтай хваробы, а некалькі чалавек цяжка захварэлі ёю. Усе гэтыя акалічнасці так мяне ўзбаламуцілі, што ўночы я не мог спаць, а калі, урэшце, заснуў, то мне прыснілася, нібы ты памёр; я ўскочыў, сказаў запаліць свечку і пачаў чытаць псалмы (як трывога, дык да Бога). Выбіваў з галавы соннае глупства і ў гэтым

¹ *In crudo* (лац.) – у першапачатковым выглядзе, ва ўсёй непасрэднасці.

адурэнні напісаў дзве кароценькія балады, вельмі мізэрныя баладкі; адну толькі я сам зразумею, другую папраўлю, змяню і прачытаю вам на Занавым свяце...»

Адна з балад называлася «Люблю я...». Гэта балада, як сцвярджаюць польскія літаратуразнаўцы, стала пераломным пунктам у творчасці Адама Міцкевіча, а разам з тым і ва ўсёй польскай літаратуры, паклаўшы ў ёй пачатак новаму напрамку – рамантызму. Услед за баладай «Люблю я...», якую аўтар прачытаў у Вільні сябрам і якую яны ўсе вельмі ўпадабалі, ён па звароце ў Коўна ўзяўся пісаць новыя творы ў гэтым жанры. На працягу 1820-1821 гадоў Адам Міцкевіч стварыў цэлае «грона» цудоўных балад, якія ў 1822 годзе выйшлі асобным выданнем пад назвай «Балады і рамансы». Пра ролю Яна Чачота ў нараджэнні рамантызму на нашых землях добра раскажаў Станіслаў Свірка ў напісаных ім раздзелах кнігі «Народнасць у Міцкевіча», якая выйшла ў Варшаве ў 1958 годзе, «Гісторыя польскай фалькларыстыкі: 1800-1863» (Варшава, 1970) і ў памянёнай яго кнізе «3 кола філамацкага перадрамантызму». Вядомы польскі фалькларыст прыйшоў да вываду, што «... тыя “песенькі” і “балады” Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці, а калі казаць больш канкрэтна, у кірунку баладнасці...». Вядома, даводзіць даследчык, на Адама Міцкевіча ўплывалі і іншыя філаматы, асабліва Тамаш Зан і Ануфры Петрашкевіч, якія таксама выкарыстоўвалі беларускі фальклор у сваёй паэтычнай творчасці, але ўсё роўна «найвыдатнейшым піянерам народнасці сярод філаматаў быў Чачот, якраз яго ўплыў на Міцкевіча аказаўся ў гэтым плане наймацнейшым...». Так, разважае далей польскі вучоны, Ян Чачот «не навучыў... Міцкевіча пісаць рамантычную паэзію, таму што сам гэтага не ўмеў, аднак паказаў яму новую крыніцу творчасці і новую дарогу. Таму што быў Чачот філамацкім маяком, які стаяў на віленскіх ростанях класіцызму і рамантызму і які нязменна паказваў на народнасць. Міцкевіч пайшоў у тым кірунку, і дарога тая прывяла яго да вялікай рамантычнай і народнай паэзіі».

Вось так – ні больш ні менш.

Ды за адно ўжо гэта трэба было б побач з Курганом бяссмерця ў гонар Адама Міцкевіча ставіць у Наваградку вялікі помнік і Яну Чачоту!

Адам Міцкевіч быў, вядома ж, вельмі ўдзячны за ўсё свайму сябру. Недарэмна, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу «Балады і рамансы» сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў Яна Чачота.

Трэба яшчэ дадаць, што Ян Чачот не толькі паказаў сапраўдную дарогу ў літаратуру Адаму Міцкевічу, але і, не скупячыся, даў яму з сабой у гэты шлях добрую кайстру сюжэтаў і вобразаў для яго паэзіі. Станіслаў Свірка, супаставіўшы балады Яна Чачота з пазнейшымі «Баладамі і рамансамі» Адама Міцкевіча, знайшоў вельмі многа прыкладаў творчага выкарыстання таго багатага фальклорнага і жыццёвага матэрыялу, які ўтрымліваўся ў творах яго

сябра. Так, балада Яна Чачота «Свіцязь» памагла Адаму Міцкевічу напісаць аж дзве балады – «Вяртанне таты» і «Свіцязь». У баладзе «Вяртанне таты» быў выкарыстаны з Чачотавага твора момант вяртання дадому купца і напад на яго на расстайных дарогах рабаўніка, а ў «Свіцязі» – паданне пра затапленне горада. Свірка прыводзіць прыклады і тэкставых запазычанняў Адама Міцкевіча з балады Яна Чачота – такое дапускалася ў філамацкай сям’і. У баладзе «Свіцязь» Адам Міцкевіч выкарыстаў асобныя моманты і з іншых балад Яна Чачота. Напрыклад, з «Мышанкі» ён узяў, як заўважае польскі даследчык, «матыў воднай русалкі» (дарэчы, гэты матыў добра прыдаўся Міцкевічу і для яго «Свіцязяні») і матыў чароўнага зелля – толькі ў Чачота гэта зелле канкрэтнае і называецца, як у народзе, мінушка (ён нават прыводзіць у прыпісцы яго лацінскую назву), а Міцкевіч прыдаў той расліне новыя ўласцівасці і назваў яе кветкамі «царамі». Свірка знаходзіць у міцкевічаўскай «Свіцязі» таксама асобныя даволі выразныя запазычання з балады Яна Чачота «Калдычэўскі шчупак».

Цікавыя сляды творчага пераасэнсавання фальклорнага матэрыялу Чачотавых балад бачыць даследчык і ў іншых баладах Адама Міцкевіча. Акрамя таго, многія вобразы і матывы балад Яна Чачота (ды і не толькі балад) выкарыстаў Адам Міцкевіч і ў такіх сваіх найбольш значных творах, як «Дзяды» і «Пан Тадэвуш». Так, жорсткі пан-самадур, гэтак ярка намаляваны Янам Чачотам у баладзе «Узногі», з’явіўся ў другой частцы міцкевічаўскіх «Дзядоў» як прывід, які нідзе не знаходзіць сабе месца: за здзекі з прыгонных сялян гэты ліхі пан прысуджаны цяпець на тым свеце страшэнныя пакуты голаду і смагі. У Адама Міцкевіча, як і ў Яна Чачота, сяляне, якіх закатаваў і замучыў голадам іх пан, ператвараюцца ў птушак, што цяпер нападаюць на яго...

Разам з тым трэба заўважыць, што Ян Чачот не лічыў літаратуру галоўнай справай свайго жыцця. Ён быў на дзіва самакрытычны. Хоць Адам Міцкевіч вельмі шчыра захапляўся творамі сябра, пісаў яму, што не бачыць у сябе вышэйшых здольнасцяў, чым у яго, усё ж Ян Чачот не прыняў такой завышанай ацэнкі сваёй творчасці. У 1820 годзе ў пісьме да Адама Міцкевіча ён, віншуючы сябра з поспехамі ў паэзіі, выказвае разам з тым шкадаванне, што сам ён «улез» у паэзію і трапіў у «лік вершапісцаў»: «Вялікая розніца — пісаць вершы і пісаць вершы сапраўдныя! Як неба ад зямлі!»

Сваё прызвание бачыў Ян Чачот у іншым – у збіранні і вывучэнні беларускага фальклору, якому ён прыдаваў вялікае значэнне ў змаганні за народнасць літаратуры, за яе дэмакратызацыю.

Пра фалькларыстычную дзейнасць Яна Чачота зноў-такі напісана даволі многа. Ёй аддадзена належнае і ў беларускай, і ў польскай фалькларыстыцы. Роля гэтай дзейнасці ў развіцці нашай культуры, нашай літаратуры агромністая.

Упершыню – так, ізноў упершыню! – Ян Чачот сваімі зборнікамі беларускіх народных песень, якіх ён выпусціў на працягу 1837-1846 гадоў цэлых шэсць, паказаў, што за неацэнныя багаці хаваюцца ў народзе. Сабраныя Чачотам беларускія народныя песні, а таксама прыказкі і прымаўкі і сённыя не ўстарэлі, і сённыя без іх не абыходзяцца ні хрэстаматыі беларускага фальклору, ні анталогіі і зборнікі, у тым ліку і цяперашняе шматтомнае выданне вусна-паэтычнай творчасці беларускага народа, якое выйшла у Акадэміі навук Беларусі. Яны і сённыя застаюцца выдатнай крыніцай для літаратурнай творчасці, крыніцай, якая ніколі не перасохне.

І былі яшчэ дарогі...

Мы прайшлі толькі некаторымі сцяжынамі Яна Чачота, тымі, на якіх пазнаваў ён жыццё, якія навучылі яго любіць і ненавідзець, якія выводзілі ў людзі, у свет, на дарогу змагання за праўду, за народную долю. Амаль усе гэтыя сцяжыны цесна перапляталіся са сцяжынамі вялікага Адама Міцкевіча, з якім так хораша ступалася па зямлі, так светла і шырока думалася. Сцяжыны роднай Наваградчыны...

Але былі ў Яна Чачота яшчэ іншыя сцяжыны, іншыя дарогі. Была ў яго біяграфіі Вільня, дзе зноў-такі яму пашчасціла ісці поруч з Адамам Міцкевічам, дзяліць з ім усе радасці і нягоды студэнцкага і службовага быцця, сумеснай дзейнасці для добра радзімы.

Помняць Яна Чачота гулкія калідоры і аўдыторыі Віленскага ўніверсітэта, дзе ён вучыўся і з захапленнем слухаў лекцыі выдатнага польскага гісторыка і грамадскага дзеяча Іаахіма Лялевеля, які пазней разам з Карлам Марксам і Фрыдрыхам Энгельсам актыўна ўдзельнічаў у інтэрнацыянальнай Дэмакратычнай асацыяцыі ў Бруселі. Ян Чачот разам з Адамам Міцкевічам былі вельмі блізка знаёмыя з Лялевелем, нават сябравалі з ім.

Недзе ў Вільні (цяперашнім Вільнюсе) па сённышні дзень хаваюцца тыя будынкі, дзе кватараваў колісь Ян Чачот, часам удвух з Адамам Міцкевічам, і дзе застыла ў сценах рэха галасоў маладых патрыётаў, іх гарачых спрэчак.

Пашукаўшы, можна знайсці тут і дом Сымона Малеўскага, рэктара ўніверсітэта, дом, дзе былі шырока адкрыты дзверы для філаматаў, у дружную сям'ю якіх уваходзіў і сын гаспадара – Францішак. Гэты дом быў асабліва дарагі для Яна Чачота, бо жыло ў ім яго самае светлае і чыстае каханне – маладая, гожая, вельмі грацыёзная Зося Малеўская, адна з дзвюх Францішкавых сясцёр, якая так хораша і міла іграла на фартэпіяна, зачароўваючы – і іграй, і сабою – усіх сяброў-філаматаў. Ян Чачот напісаў Зосі Малеўскай – ні многа ні мала – сто песень, многія з якіх яна выконвала, як падказваў аўтар, на матывы беларускіх народных песень...

А ў ваколіцах Вільні, магчыма, і цяпер раскашуе той зацішны бярозава-ясеневы гай, дзе любілі збірацца на свае вясёлыя сходкі філаматы і філарэты, уся віленская моладзь і дзе Ян Чачот выступаў са сваімі дзёрзкімі антыўрадавымі вершамі, якія знаходзілі ў маладых сэрцах самы гарачы водгук. Гэты гай віленская моладзь празвала Янавым, або Чачотавым. Цікава, ці захавалася гэта назва сёння?

Тут, у Вільні, сярод іншых даўнейшых камяніц высіцца базыльянскі кляштар, той самы кляштар, які ў 1823 годзе царскі паслугач Навасільцаў ператварыў у турму, куды былі кінуты супольнікі выкрытых ім тайных згуртаванняў моладзі – Тамаш Зан, Ян Чачот, Адам Міцкевіч, Ігнат Дамэйка, Антон Слізень, Адам Сузін, Юзаф Яжоўскі, Юзаф Кавалеўскі, Фелікс Кулакоўскі, Ян Сабалеўскі, Тэадор Лазінскі, Ануфрый Петрашкевіч, Мікалай Казлоўскі і іншыя. Ідэйнаму кіраўніку філаматаў прафесару універсітэта Іаахіму Лялевелю ўдалося вырваць з турмы толькі Адама Міцкевіча, якога ён узяў на парукі і які тым не менш наведваў там сваіх сяброў. Але і Адам Міцкевіч не пазбегнуў высылкі з «заходняга краю» ў Расію. Яго разам з Янам Сабалеўскім, Юзафам Яжоўскім, Францішкам Малеўскім адправілі на першым часе ў Пецярбург. Самы суровы прысуд быў вынесены сенатарам Навасільцавым Тамашу Зану, Яну Чачоту і Адаму Сузіну – турма і ссылка. Адам Міцкевіч, як расказваюць, доўга плакаў, даведаўшыся аб гэтым жорсткім прысудзе тром яго сябрам. Галоўнае, у чым абвінавачвалі Яна Чачота, было тое, што ён «у вершах і прамовах выказваў шкодныя намеры».

Такім чынам, была ў біяграфіі Яна Чачота і ссылка. Многа доўгіх гадоў пакут і выпрабаванняў. Спачатку яго завезлі на Урал, у гарадок Кізіл, дзе, згодна з прысудам, пратрымалі шэсць месяцаў у «крэпасці». Пра тое, колькі яму давялося там перажыць, відаць з яго пісем. Вось як пісаў ён з Кізіла ў кастрычніку 1825 года Ануфрыю Петрашкевічу і Юзафу Завадскаму: «Усю зіму аж да 15 мая я пражыў у халаднейшай за Сібір абвахце, заўсёды з салдатамі перад вачамі і з рознымі каравульнымі, якія забруджвалі мой пакой сваім тытунём і размовамі. У гэтай дзіравай і недагледжанай хованцы часам быў такі жахлівы холад, што я змушаны быў сядзець тут адзеты, як у павозцы – у кажуху, паліце, цёпрых ботах, рукавіцах і шапцы. Я так замярзаў некалькі разоў, што не ведаю, як яшчэ не захварэў – калі б не ўнутранае цяпло, можна б было ператварыцца ў лёд. Схаваныя рукі былі ўсё роўна застылыя, гэтак жа сама і душа. Так што, мой пане Завадскі, пра тое, каб пісаць, і ў галаве не было. А да ўсяго гэтага не па-людску да мяне тут аднесліся... Губернатар, кузіна якога тут замужам за камендантам, на пытанне, ці можна мне пісаць да бацькоў, загадаў – ці не з любові да сваіх? – каб у мяне ні п'яра, ні чарніла, ні паперы не было. Тут жа загад быў даведзены да дзяжурных. Мне і раней перашкаджалі пісаць дадому розныя

фармальнасці, а цяпер я зусім пазбавіўся гэтай адзінай прыемнасці – пісаць, што мроіцца. Зрэшты, на такім халодным гарызонце і сярод усялякіх прыкрасцяў ні пра што асаблівае не мроілася – такое прыніжэнне было вельмі прыкрае і ўсякую ахвоту што-небудзь грыволіць адбіла...»

З Кізіла Яна Чачота выслалі ва Уфу. Беларускі гісторык Валянцін Грыцкевіч знайшоў у Цэнтральным дзяржаўным архіве Башкірыі, у фондзе Арэнбургскага грамадзянскага губернатара за 1824-1830 гады, цікавыя звесткі аб знаходжанні Яна Чачота ва Уфе. Ёсць там, напрыклад, такі запіс: «Студэнт Іван Фадзееў сын Чачот – перайменаваны ў канцылярыста ў мінулым 1828 годзе ліпеня з 14 дня, знаходзіцца на кватэры і працягвае служэнне ў канцылярыі пана Арэнбургскага губернатара, займаецца пісьмаводствам і ад казны ўжо ніякага жалавання не мае, а атрымлівае адпаведна працы грошы».

З Уфы Яна Чачота ў 1831 годзе перавялі ў Цвер, дзе ён прабыў два гады і дзе ў час эпідэміі халеры ледзь не загінуў ад раз'юшанага натоўпу гараджан, якія паверылі пушчанай некім плётцы, быццам бы ён разам з іншымі ссыльнымі вінаваты ў эпідэміі...

Там, у далёкай ссылцы, Ян Чачот не ўпаў духам, не апусціў рук. Ён і ў тых суровых умовах застаўся верны сваім народазнаўчым інтарэсам, захапіўшыся збіраннем мясцовых этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, якія пасылаў свайму сябру-філаматы манголазнаўцу Юзафу Кавалеўскаму ў Казань, куды той быў высланы. Матэрыялы гэтыя, на жаль, загінулі ў час паўстання 1863 года ў варшаўскай кватэры Юзафа Кавалеўскага, які к гэтаму часу вярнуўся ў Польшчу. Валянцін Грыцкевіч у Рукапісным адзеле Дзяржаўнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Пецябрбргу знайшоў пісьмо Кавалеўскага вучонаму-ўсходазнаўцу У. У. Грыгор'еву, дзе ён піша: «І гэты стос пісьмаў (Чачота), каля 200 аркушаў, у час разгрому маёй маёмасці ў Варшаве прапаў без вестак. Цяжка, цяжка аб гэтым пісаць».

І ўсё ж гэта толькі маленькія, як кажуць, «разрозненыя» звесткі аб тых дзесяці гадах сібірскай ссылкі Яна Чачота, толькі іх прыглушаныя адгалоскі. Той, хто захацеў бы адхіліць заслону часу і паказаць ад пачатку да канца жыццё паэта ў ссылцы, павінен быў бы падняць усе тыя матэрыялы – яго і пра яго, якіх нямала, пэўна ж, захоўваецца недзе ў архівах. На некаторыя з гэтых матэрыялаў ужо натрапілі рускія даследчыкі.

Быў яшчэ ў біяграфіі Яна Чачота і Лепель, куды яго ў 1833 годзе перавёў цвярскі губернатар, ратуючы ад несправядлівага абвінавачвання, звязанага з памянёнай вышэй эпідэміяй халеры. У Лепелі нешчаслівага выгнанніка ўладкавалі ў кіраўніцтве сістэмы Бярэзінскага канала, дзе дырэктарам быў сын цвярскага губернатара. Апынуўшыся на Беларусі, Ян Чачот разгарнуў шырокую дзейнасць па збіранні песенных скарбаў беларускага народа, пра што марыў

яшчэ ў Вільні. Нарэшце ў 1839 годзе яму, як пішацца ў цыркуляры Міністэрства ўнутраных спраў, «государь император высочайше повелеть соизволил: дозволить высланному за прикосновенность к обществу филоматов в Оренбургскую губернию, а потом поступившему на службу по ведомству путей сообщения бывшему студенту Виленского университета, а ныне губернскому секретарю Чечоту возвратиться на родину Гродненской губернии в Новогрудский уезд без учреждения за ним полицейского надзора».

Нават без паліцэйскага нагляду! Воля! Пасля шаснаццаці адабраных гадоў жыцця! Куды ж было кінуцца цяпер былому арыштанту? Вядома ж, дадому, на родную Наваградчыну!

Першага, каго ўспомніў там Ян Чачот, быў апякун філаматаў ліберальны граф Храптовіч з яго надзвычай багатай бібліятэкай у Шчорсах, дзе асабліва любілі працаваць Адам Міцкевіч і Францішак Малеўскі. Граф Храптовіч, ведаючы схільнасць Яна Чачота, адразу ж даў яму там пасаду бібліятэкара – пасаду, пра якую можна было толькі марыць. У Шчорсах Ян Чачот мог цалкам аддацца свайму любімаму занятку – збіранню і публікацыі асобнымі зборнікамі беларускага фальклору.

У 1844 годзе Ян Чачот вымушаны быў пакінуць працу ў бібліятэцы. Апошнія тры гады жыў ён у сваіх сяброў – спачатку ў Вяржбоўскіх у Далматаўшчыне, потым у Рафала Слізеня ў Вольнай і Бортніках.

Пасля цяжкая хвароба прывяла паэта ў Друскенікі, «на воды». Але лячэнне не дало ніякага выніку, і 23 жніўня 1847 года Ян Чачот, не дасягнуўшы нават свайго 50-годдзя, памірае ў ваколіцах Друскенікаў – вёсцы Ротніца. Адам Міцкевіч, са спазненнем даведаўшыся аб смерці свайго сябра, з болям у сэрцы пісаў 26 чэрвеня 1853 года Ігнату Дамэйку з Парыжа ў Чылі: «Дарагі Ігнат, вось што-кольвек пра нашых былых сяброў і мінулыя часы. З двух канцоў зямлі, якія аддзялілі нас адзін ад аднаго, мы бачым па-рознаму цяперашнія часы, у мінулым жа мы сустракаемся па-ранейшаму. Не ведаю, ці вядома табе, што ад нас пайшоў твой ранейшы знаёмы, а мой стары друг (з першага класа) Ян Чачот. Дзень яго смерці нам невядомы. Мы даведаліся толькі, што ён памёр. Прыблізна ў той час, калі ён памёр, мне ўсё снілася пра яго адно і тое ж: што ён прыехаў у Парыж, а я з-за нейкіх перашкод не магу з ім пабачыцца. Гэта мучыла мяне ў сне, і я прачынаўся сумны. Мне доўга не хацелася верыць звесткам пра яго смерць, якія ў нас так цяжка праверыць. Цяпер я ведаю пэўна, што ён памёр. Доўгія гады і многа ўспамінаў звязвалі мяне з ім. Перад смерцю ён выдаў беларускія песні, і яны там у нас выклікалі многа пахвал...»

Друскенікі. Сюды я прыехаў з сынам – на адпачынак. Ціхі, увесь у зеляніне цяністых ясеняў і ліп гарадок, падпяразаны шырокім пасам блакітнага Нёмана. Курорт былога «усесаюзнага значэння». Дабірацца да Ротніцы было вельмі

проста: мы селі на гарадскі аўтобус – «тройку» і праз хвілін пятнаццаць сышлі ў зялёным, вельмі акуратным пасёлку, з даволі шыкоўнымі, часта мураванымі дамамі. Тут жа, каля самага аўтобусага прыпынку, адразу за плотам і пачыналіся ротніцкія могілкі, што падыходзілі адным бокам да ўтравелага касцельнага двара.

Магілу Яна Чачота знайсці было зусім няцяжка. Прайшлі туды, дзе былі старыя могілкі, і праз колькі часу блукання на іх убачылі акуратна агароджаны з усіх бакоў, сціплы, але даволі прыстойны чатырохвугольны помнік. Здалёку кідалася ў вочы выбітае залатымі літарамі прозвішча Яна Чачота. І – як тут было не здзівіцца, не ўзрадавацца? – на магіле паэта я ўбачыў слоік са свежымі гваздзікамі! Ды ўжо дзеля аднаго гэтага можна было сюды ехаць!

На фасадным баку помніка зусім добра яшчэ чыталіся выбітыя 136 гадоў назад прачулыя і вельмі дакладныя радкі верша на польскай мове Антонія Эдварда Адынца – філарэта, малодшага сябра Яна Чачота і Адама Міцкевіча:

Сваю маладосць ён аддаў для навукі і цноты,
За век свой ён зведаў і холад, і змрок сутарэння.
Спагада да бліжніх – вось існасць ягонай істоты.
Цяжкое жыццё яго ўсё – гэта шлях да збавення.
Імя яго будзе ў краіне навекі звязана
З Адамам Міцкевічам, іменем Томаша Зана.
Хто ведаў яго – перад каменем гэтым схіліся,
Пастой, памаўчы і за ўсіх за траіх памаліся*.

Сцяжыны Яна Чачота... Многа яшчэ на іх нязведанага, схаванага ад нас заслонай часу. У сваіх, можа быць, трохі раскіданых нататках я, вядома ж, не мог раскрыць ва ўсёй паўнаце гэту вельмі прывабную постаць у гісторыі нашай літаратуры і культуры ў цэлым. Шматбаковая дзейнасць Яна Чачота – паэта, фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, грамадскага дзеяча – яшчэ чакае свайго ўдумлівага, сур'ёзнага даследчыка, таго, кажучы купалаўскімі словамі, «новага, а мудрага гісторыка», які, зняўшы густыя напластаванні часу, ва ўсёй велічы высвеціць перад намі гэты яркі вобраз аднаго са слаўнай кагорты сейбітаў разумнага, добрага, вечнага.

1983, 1991, 2004, 2017

ДАРОГАМІ ТАМАША ЗАНА

Мясата

[...] Мясата... Для большасці пасажыраў, што едуць у Маладзечна, гэтая назва, пэўне ж, нічога не кажа: ці мала якія ёсць у нас вёскі! Для мяне ж яна – не са звычайных. Яна выклікае ў мяне цэлы рой добрых думак, адразу пераносячы ў адшумелае XIX стагоддзе. Мясата ж – радзіма Тамаша Зана.

Імя Тамаша Зана стала шырока вядомым пасля гучнага працэсу над філаматамі і філарэтамі ў 1823-1824 гадах у Вільні, з якога людзі даведаліся аб выдатна арганізаваных і даволі прадстаўнічых тайных згуртаваннях беларускай моладзі, накіраваных супраць царызму. [...]

Тамаш Зан быў галоўным арганізатарам радыкальных згуртаванняў моладзі ў Вільні. Якраз ён разам з Адамам Міцкевічам і Юзафам Яжоўскім быў ініцыятарам стварэння Таварыства філаматаў, якое стала ядром усіх іншых прагрэсіўных арганізацый на Беларусі. Ён жа арганізаваў і больш шырокае, разгалінаванае згуртаванне – Таварыства прамяністых (тых, хто быццам бы выпраменьвае высокую духоўнасць), легальную арганізацыю, якую неўзабаве ён змушаны быў пераўтварыць у тайную пад назвай Таварыства філарэтаў (сяброў дабрачыннасці), стаўшы яго кіраўніком (прэзідэнтам). [...]

Пра ролю Тамаша Зана ў згуртаванні прагрэсіўных сілаў грамадства Беларусі і Літвы, пра тое, якую вялікую надзею ўскладвала на яго як свайго прызнанага лідэра перадавая моладзь краю, выразна кажа Ян Чачот у вершы «У дзень урачыстасці ў гонар Тамаша Зана 29 мая 1821 года»:

Не трэба тужыць... Новай славы праменне
Азорыць яшчэ нашых прадзедаў цені —
Хай знаюць, што й сёння іх родныя нівы,
Дзе колісь паказвалі мужнасці дзівы,
Усё ж нараджаюць сыноў яшчэ годных...
Да дзеяў рыхтуемца высакародных
Мы сёння, дух будзячы ўсюды ў краіне —
Хоць цемра навокал, усё ж ён не згіне...
О брацці! Нам Заўтра шчаслівае ззяе!
Яго перад намі Тамаш расчыняе.
Ён першы, яго паказаўшы ясноты,
Павёў нас да славы дарогаю цноты —
Мы з ім палюбілі свой гурт і ў забавах
Задумалі разам вялікую справу...*

Сенатар Мікалай Навасільцаў, якога царскія ўлады прыслалі ў Вільню для

раследавання дзейнасці тайных арганізацый, адразу ўбачыў у асобе Тамаша Зана самага актыўнага завадатара моладзі, надзвычай небяспечнага для рэжыму рэвалюцыянера.

Але Тамаш Зан заслужыў нашу пашану не толькі як змагар супроць царскай тыраніі, як будзіцель грамадскага руху за разняволенне. Вельмі вялікая яго роля і ў культуры, перш за ўсё ў нараджэнні на Беларусі новага, прагрэсіўнага літаратурнага напрамку – рэвалюцыйнага рамантызму. Якраз ён, Тамаш Зан, адным з першых звярнуў увагу на народную паэзію, вуснапаэтычную творчасць беларускага народа як на новую, прынцыпова важную крыніцу абнаўлення літаратуры. [...]

Паводле паданняў нашага народа былі напісаны найбольш цікавыя Занавы балады – «Цыганка», «Свіцязь-возера» і іншыя.

Гэтыя творы Тамаша Зана разам з баладамі і беларускімі песнямі Яна Чачота сваім уплывам сталі вызначальнымі ў літаратурнай долі іх агульнага сябра Адама Міцкевіча, пра што ўжо не раз адзначалася ў літаратуразнаўстве. Тамаш Зан, як і ўсе пісьменнікі Беларусі першай паловы XIX стагоддзя, пісаў на польскай мове, якая была мовай тагачаснай літаратуры, усяго нашага справядства. І ўсё ж такіх польскамоўных пісьменнікаў, прадстаўнікоў беларускай спольшчанай шляхты, як Тамаш Зан, Адам Міцкевіч і часткова польскамоўны Ян Чачот, трэба з поўным правам аднесці да пачынальнікаў беларускага нацыянальнага адраджэння. Перш за ўсё таму, ўпершыню асновай іх твораў стала вусна-паэтычная творчасць роднага ім беларускага народа. Яны паказалі яе глыбіню, высокую эстэтычную вартасць, скіроўвалі ўвагу грамадскасці на самабытнасць традыцыйнай культуры беларусаў, на адметнасць іх як асобнай нацыі, адным словам, адкрывалі перад шырокім светам цэлы народ, які дагэтуль вельмі ж спрытна «прысвойвалі» больш моцныя суседзі, імкнучыся раздзіраць яго на часткі. Акрамя таго, усе тры названыя паэты выразна праявілі ў шматлікіх творах свой «краёвы» патрыятызм, апяваючы родную «Літву», сілай мастацкага слова ўваскрашаючы яе шматвекавую гісторыю. Яны, можна сказаць, ушчыльную падышлі ўжо і да стварэння ўласнабеларускай літаратуры. Першым крокам да гэтага былі іх выказванні аб самабытнасці, аб мілагучнасці і прыгажосці беларускай мовы, да якой усе яны ставіліся з глыбокай павагай і прыхільнасцю. Другі крок – спробы асобных з іх пісаць на гэтай мове, а таксама ўводзіць яе ў канву сваіх польскамоўных твораў.

Інакш кажучы, якраз з польскамоўнымі пісьменнікамі Беларусі першай паловы XIX стагоддзя трэба звязваць нараджэнне новай беларускай літаратуры. Асноўная іх заслуга ў тым, што яны падрыхтавалі для яе глебу, пасеялі першае зерне нашага нацыянальнага адраджэння. Іх творчасць – гэта першапачатковы этап у гісторыі новай беларускай літаратуры, этап, без якога зусім немагчыма

растлумачыць увесь працэс яе развіцця. Лічу вялікай недарэчнасцю, што творчасць паэтаў-рамантыкаў, а таксама лацінскамоўных беларускіх пісьменнікаў мы выключаем з нашай літаратуры. Яна ж, апрача ўсяго, – наша жывая гісторыя.

Варта сказаць і пра адносіны канкрэтна Тамаша Зана да беларускай мовы. Як і ўсе філаматы, ён добра яе ведаў і шанаваў. Ён сам падкрэсліваў у сваіх успамінах, што яшчэ ў час вучобы ў Мінскай гімназіі «мужыцкай мовай Міншчыны ахвотна карысталіся студэнты», што яна не чужая была і студэнтам Віленскага універсітэта, дзе вучылася пераважна моладзь з беларускіх губерняў. Тамаш Зан свядома браў для сваіх вершаў, балад і іншых твораў беларускія словы і выразы. На гэта неаднаразова звярталі ўвагу польскія і беларускія літаратуразнаўцы. Напрыклад, Станіслаў Станкевіч у сваёй кнізе «Беларускі пачатак у польскай паэзіі першай паловы XIX стагоддзя», якая выйшла ў 1937 годзе на польскай мове ў Вільні, прыводзіць цэлы спіс «беларускіх правінцыялізмаў», якія ён знайшоў у творах Зана. Сярод іх ён называе такія, як «Чым хата багата, тым ці будзеццэ рада», «ні тое ні сёе», «кішэня», «бусі» (пацалунак), «харошы», «хвост», «галубчык», «глячык», «кажан», «кужэльны», «краска», «наўда», «неахайны», «акрайчык хлеба», «аруд», «паспець», «рана», «русы», «што», «заклікаць» і іншыя. На аснове сваіх назіранняў С. Станкевіч робіць вывад, што Тамаш Зан быў адным з самых першых і самых гарачых прыхільнікаў «культывавання краёвай літаратуры». Якраз таму, трэба думаць, вельмі гарача вітаў Тамаш Зан беларускамоўныя творы свайго сябра Яна Чачота. Каб даць ім шырэйшы ход, ён сам пісаў на іх музыку, з ахвотай спяваў іх разам з сябрамі. Ёсць усе падставы меркаваць, што Тамаш Зан таксама пісаў на беларускай мове. Але паколькі беларускія творы не было дзе друкаваць, яны маглі б толькі цудам захавацца, дайці да нас. Мне думаецца, што і пра большасць беларускіх вершаў Яна Чачота наўрад ці сёння б мы ведалі, калі б ён не здагадаўся апублікаваць іх у сваіх фальклорных зборніках пад выглядам народных песень... [...]

[...] Вялікі след у душы Тамаша Зана пакінула вайна 1812 года... Напалеон застаўся для яго, як і для большасці шляхецкай моладзі, героем, сімвалам барацьбы з царскім абсалютызмам. І нездарма ж яго равеснікі і сябры Адам Міцкевіч і Ян Чачот, якія таксама з энтузіязмам сустракалі ў Наваградку армію французскага імператара, яшчэ ў 1819 годзе ў пісьмах адзін да аднаго дадавалі да сваіх імён і імя свайго куміра – Адам Напалеон, Ян Напалеон. [...]

[...] З уральскай ссылкі Тамаша Зана ... адпусцілі толькі праз трынаццаць гадоў. А дамоў, на радзіму – яшчэ пазней... Толькі ў 1841 годзе яму дазволілі вярнуцца на радзіму... Вяселле [Тамаша Зана] было мнагалюднае, урачыстае... Вось толькі не змаглі прысутнічаць на ўрачыстасці аніхто з сяброў-філаматаў: ні

Адам Міцкевіч з Парыжа, ні Ігнат Дамэйка з Сант’яга ў Чылі, ні Міхал Рукевіч і Ануфрый Петрашкевіч з Сібіры, ні Юзаф Кавалеўскі з Казані, ні Францішак Малеўскі з Пецяярбурга... Не было на вяселлі і Яна Чачота, які жыў цяпер на Беларусі, на сваёй Наваградчыне.

Чаму ж не прыехаў, не прыляцеў на крылах на Занаву ўрачыстасць адзін з самых блізкіх сяброў — Ян Чачот?

Гэтаму маглі быць дзве прычыны. Першая – хвароба Яна Чачота, якая змусіла яго праз колькі месяцаў пусціцца ў Друскенікі на лячэнне. Другая прычына – трэшчыны ў шматгадовым сяброўстве Чачота і Зана. На гэтых «трэшчынах», мусіць, варта спыніцца больш падрабязна. Што ж магло разладзіць іх сардэчную, яшчэ з філамацкай пары дружбу?

Тут праглядваюцца таксама два чыннікі.

Першы – гэта спрэчка сяброў яшчэ ў ссылцы аб адносінах да «маскалёў». Ян Чачот стаяў на тым, што з імі ў філаматаў не павінна быць ніякага супрацоўніцтва, ніякіх адносін: гэта ж – «ворагі». Тамаш Зан, наадварот, не мог ад каго б там ні было адгароджвацца. Жывы, таварыскі па сваёй натуры, ён з усімі знаходзіў агульную мову, хутка завязваў сяброўства. Выйшаўшы з крэпасці, з турмы, ён хутка зблізіўся з рускімі афіцэрамі ў Арэнбургу, з губернскім начальствам, ахвотна наведваў многія дамы тых самых «маскалёў», бавіў з імі вольны час, даваў урокі дзецям высокіх чыноў. Даведаўшыся пра такія зносіны Зана з «ворагамі», Ян Чачот напісаў яму гнеўнае пісьмо, у якім абураўся гэтакімі яго паводзінамі, называючы іх «зрадай» Айчыне, сябрам-філаматам і Богу. Дарэчы, такія не пісьмы паслаў Ян Чачот і Адаму Міцкевічу, у якіх таксама дакараў яго за наведванні маскоўскіх салонаў, за ўдзел у свецкіх забавах рускіх. У адказ Адам Міцкевіч растлумачваў Яну Чачоту беспадстаўнасць яго абвінавачванняў, не адабраючы яго «цяперашні стаіцызм», яго погляды на адносіны да рускіх, сярод якіх ён сустракаў нямала такіх жа праціўнікаў царскай тыраніі, як і яны самі. Горача абараняючы Зана ад несправядлівых нападак Чачота, Міцкевіч яшчэ раз напамінаў пра мужнасць «архіпрамяністага» ў час віленскага працэсу над філаматамі, запэўніваў, што ён «і цяпер зрабіў бы гэтак жа пры падобных абставінах». Падагульняючы свае меркаванні аб спрэчцы Чачота з Занам, Адам Міцкевіч так заканчваў адзін з лістоў да іх: «Калі б які анёл убачыў гэтыя вашыя сваркі і закіды, ён гневаўся б, смяўся і плакаў бы адначасова».

Але паколаты збан клеіць было ўжо нялёгка. Тым больш што гэтыя «трэшчыны» вельмі паглыбіў яшчэ адзін важны чыннік – каханне Яна Чачота і Тамаша Зана да Зосі Малеўскай, іх суперніцтва. Як ужо не раз пісалася, дачка рэктара Віленскага універсітэта і сястра філамата Францішка Малеўскага Зося была сапраўднай музай Яна Чачота. Пазнаёміўшыся з ёй на адной з вечарын у

рэктарскім доме і захапіўшыся яе іграй на фартэпіяна, Ян Чачот пакахаў яе назаўсёды, хоць і без надзеі на ўзаемнасць. Ён прысвяціў Зосі мноства сваіх песень у Вільні, пра яе трызніў на далёкім Урале:

Трызню табою, адзінай,
О маё шчасце, дзяўчына!
Дзе ты, жыццё маё, ранне,
Ты, маё ў свеце каханне?
Ты за той дальняй смугою!
Не за адной ты гарою,
Не за аднымі барамі,
Не за аднымі гарамі!

Хаця Чачот і ведаў, што Зося Малеўская яго не кахае і ўжо, напэўна ж, ніколі не пакахае, усё ж мроіў пра яе, цешыўся ў далёкай ссылцы, што яна ёсць у свеце:

Любоў да сям'і (філамацкай. – *К. Ц.*) і Зосі
Мне ўцехаю стала адзінай,
Мне ўцехаю стала адзінай
І смуткаў нязводных прычынай.

Аб сіле пачуцця Яна Чачота добра кажа і хвалюючая рэліквія, якую нейкі час назад разам з паперамі філаматаў атрымаў адкульсьці Літаратурны музей імя Адама Міцкевіча ў Варшаве і якую мне там паказалі – складзены канвертам лісток паперы з прымацаванай на ім пасмачкай залацістых валасоў Зосі Малеўскай і з напісаным рукой Яна Чачота чатырохрадкоўем:

Пасмай валасоў во гэтай
Так душа мая сагрэта!
Хоць яны — тугі прычына,
Іх цалую безупынна.

Гэту пасмачку валасоў Зосі Малеўскай насіў Ян Чачот з сабою ва ўральскай высылцы і да канца свайго жыцця. Тамаш Зан таксама быў закаханы ў грацыёзную Зося Малеўскую з першых філамацкіх вечарын у доме рэктара універсітэта, толькі ён хаваў свае пачуцці. Ёсць сведчанні, што і Зося не была абьякавая да гэтага стройнага, чорнавалосага, лабастага хлопца, лідэра моладзі, які да таго ж прапаведаваў чысціню і высакароднасць у адносінах да слабага полу, як і наогул дабрату, спагадлівасць да ўсіх людзей. Асабліва разгарэлася гэтае пачуццё рамантычнага кахання, калі ў час працэсу над філаматамі і філарэтамі Тамаш Зан быў кінуты ў мury базыльянскага кляштара ў адзіночнае

зключэнне. Невядома, як бы склаліся іх адносіны, калі б не турма і шматгадовая ссылка Тамаша Зана і Яна Чачота...

Як і Чачот, Тамаш Зан тужыў на Урале па Зосі. Яго дзённік, які веў у ссылцы і які выйшаў у Польшы асобнай кнігай, вельмі добра данёс да нас гэтую ту гу: «Наймільшая, найдаражэйшая! Толькі ты ў маёй думцы і ў сэрцы, ты мой плач і маё жыццё! Божа, паслухай маю малітву, блаславі, Божа, няхай жа будзе воля твая!»

Але ў адрозненне ад Яна Чачота Зося не заслانیла Тамаша Зана ад дзяўчат. Бываючы часта ў доме генерала арэнбургскай дывізіі Жамчужнікава (сваяка літаратараў Жамчужнікавых, якія разам з А. Талстым хаваліся пад псеўданімам Казьма Пруткоў), дзе даваў урокі яго сыну, Зан неўзабаве па вушы закахаўся ў генеральскую дачку Жэню. Нават мерыўся ажаніцца з ёй, на што схільныя былі і яе бацькі, але сама яна выйсці за яго чамусьці не рашылася.

Як бы там ні было, Зося заставалася і для Тамаша Зана далёкай і нязбытнай марай, частачкай маладосці. Таму ў першы дзень па вяртанні ў Вільню з семнаццацігадовай ссылкі ён і пайшоў у дом Малеўскіх — на сустрэчу з юнацтвам, дзе знайшоў сваё каханне з маленькім сынам Кастусём на руках. Пра гэтую сустрэчу вяртанец так раскажаў Францішку Малеўскаму ў сваім пісьме: «Зося была першая, хто мяне сардэчна прывітаў, бо Марыня (Зосіна сястра. — К. Ц.) і пані рэктарша былі яшчэ на набажэнстве ў касцёле святога Яна. Дружба нашая сапраўдная, прыгожая, бо захавалася аж адсюль. Костусь — гожа анёлачак... У тваім доме засталася ўсё па-старому, толькі фартэпіяна іншае і на іншый месцы, яно даўно ўжо не адкрывалася (ад смерці рэктара). Усё ж для мяне былі праспяваны «Вілія» і «Ніна»... а таксама Чачотавы песні: «Што мы вашэці скажам...» (Як мы яшчэ раз можам пераканацца, беларускія песні Яна Чачота былі своеасаблівым сімвалам філамацкага сяброўства.)

У тым жа 1841 годзе вярнуўся ў свае родныя мясціны і Ян Чачот, але нават такі знаўца яго біяграфіі, як Станіслаў Свірка, нідзе не знайшоў нават упамінку пра наведванне паэта свайго нязбыўнага кахання, што было, мусіць, невыпадкова. Нідзе не знайшлося таксама следу пра сустрэчу Зана з Чачотам пасля іх вяртання на радзіму. [...]

ТАЙНЫ КРАШЫНСКАГА ПАРКУ

[...] Каб разгадаць загадку Паўлюка Багрыма, трэба падступацца да яе, мусіць, з розных бакоў.

Перш за ўсё, відаць, варта больш уважліва прыгледзецца да ўсіх дзейных асоб той хвалючай драмы пад назвай «Крашынскі бунт». [...]

І яшчэ напрошваецца адно пытанне: ці не было якой-небудзь сувязі, хай і

ўскоснай, паміж Паўлюком Багрымам і філаматамі? Пра філаматаў і філарэтаў пасля іх выкрыцця ў 1823 годзе гаварыла ўся Беларусь, і моладзь, вядома ж, не магла не зацікавіцца смелымі антыцарскімі вершамі паэтаў-філаматаў, у тым ліку і беларускімі. Не мог не ведаць гэтыя творы і цікаўны да ўсяго Паўлюк Баграм. Тым больш што самыя славутыя паэты-філаматы Адам Міцкевіч і Ян Чачот былі якраз яго землякамі – з Наваградскага павета. А дзяцінства Яна Чачота праходзіла зусім блізка ад Крашына, на рацэ Мышанка, таксама «пад Баранавічамі». Як паказваў следчым ксёндз Магнушэўскі, Паўлюк Баграм на памяць ведаў як беларускі верш Яна Баршчэўскага «Размова хлопаў», так і «розныя байкі з Нарушэвіча, Эзопа і «Вядомасці Бруковых» — віленскага сатырычнага антыпрыгонніцкага часопіса. Вядома, называць творы нядаўна пакараных, высланых за межы Беларусі паэтаў-філаматаў Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана ксёндз-дэмакрат зусім не мог. Можна з упэўненасцю сказаць, што творы паэтаў-філаматаў, паэтаў-землякоў Паўлюк Баграм таксама чытаў і перапісваў у свае сшыткі, толькі пра гэта нельга было і заікацца.

Дадатковым доказам знаёмства Паўлюка Баграма з творамі філаматаў могуць быць і іх непасрэдныя кантакты з асобнымі дзейнымі асобамі той крашынскай драмы, кантакты, пра якія чамусьці яшчэ не згадвалі нашы літаратуразнаўцы. [...]

Нельга абысці і яшчэ адно імя, звязанае з крашынскай драмай. Гэта – наглядчык вучылішчаў Наваградскага павета граф Адам Храптовіч Ён удзельчаў у следстве з нагоды крашынскага бунту і асабіста пазнаёміўся з Паўлюком Багрымам...

[...] Граф Адам Храптовіч, гэтак жа як і бацька Іаахім Літавор Храптовіч, быў перадавы чалавек, ён удзельнічаў у паўстанні 1794 года. Гэта той самы Адам Храптовіч, у маёнтку якога ў Шчорсах знаходзілі спагаду і прытулак філаматы Адам Міцкевіч, Францішак Малеўскі, Юзаф Яжоўскі, Тамаш Зан і іншыя, карыстаючыся яго багатай бібліятэкай, той самы Храптовіч, які прытуліў у сябе Яна Чачота пасля яго вяртання з уральскай ссылкі і даў яму працу ў той бібліятэцы. Вядома ж, Адам Храптовіч не мог не расказаць беларускаму паэту і фалькларысту Яну Чачоту пра таленавітага хлопца з Крашына, пра яго трагічную долю. [...]

Вартыя памяці

З ФІЛАМАЦКАЙ СЯМ'І

АНУФРЫЙ ПЕТРАШКЕВІЧ

Сёння імя Ануфрыя Петрашкевіча амаль згубілася ў віхурах часу, яно толькі зрэчас мільгне ў працах асобных гісторыкаў і то ў пераліку з іншымі імёнамі. Між тым, гэты змагар супроць царскага самадзяржаўя і паэт заслугоўвае значна большай увагі і пашаны.

У памяці нашчадкаў Ануфрый Петрашкевіч застаецца перш за ўсё як адзін з заснавальнікаў і самых актыўных дзеячаў таварыства філаматаў. Ён выбіраўся на нейкі час сакратаром Таварыства, намеснікам старшыні (віцэ-прэзідэнтам). Калі ў 1818 годзе згуртаванне было падзелена на два аддзелы – адзел літаратуры і гуманітарных навук і адзел фізікі, матэматыкі і медыцыны, узначаліць другі з іх філаматы даручылі якраз яму, Ануфрыю Петрашкевічу. На пасяджэннях Таварыства, якія, дарэчы, часта адбываліся ў яго на кватэры, ён актыўна выступаў з трактатамі па фізіцы, з паведамленнямі пра навуковыя навіны, з рэцэнзіямі на прачытаныя сям'ябрамі творы, а таксама з уласнымі вершамі і ідыліямі. У філамацкай сям'і Петрашкевіч праявіў сябе як выдатны арганізатар усялякіх святочных цырымоній і ўрачыстасцяў, якім філаматы прыдавалі немалое значэнне, завабліваючы ў свае шэрагі віленскую моладзь. Асабліва карыснай была яго дзейнасць як архівіста згуртавання: ён беражліва захоўваў перапіску філаматаў, іх паэтычныя творы, усе матэрыялы Таварыства. Нават здолеў захаваць іх у час следства над філаматамі і філарэтамі. Гэта дзякуючы Ануфрыю Петрашкевічу мы можам сёння чытаць многія творы яго сям'яброў – Адама Міцкевіча, **Яна Чачота**, Тамаша Зана, у тым ліку напісаныя па-беларуску.

Важная роля Ануфрыя Петрашкевіча і як аднаго з першаадкрывальнікаў беларускага фальклору. Ён з самага пачатку сваёй паэтычнай творчасці свядома

выкарыстоўваў матывы і вобразы вуснай паэзіі беларускага народа, яго звычаі і вераванні. Ужо ў спісе прачытаных філаматамі на сваіх пасяджэннях твораў за 1818 год значыцца і прысвечаны беларускім абрадам верш Ануфрыя Петрашкевіча «Купала», з разглядам якога выступаў **Ян Чачот**, - на жаль, верш гэты не захаваўся. Відаць, ён быў першай прыступкай да больш буйнога твора Ануфрыя Петрашкевіча - ідыліі з той жа назвай, якую прачытаў аўтар на філамацкім пасяджэнні 26 снежня 1819 года. Яе па-належамаму ацаніў Адам Міцкевіч, зазначыўшы, што ў творы «няма чаго папраўляць» [(яго меркавалі надрукаваць у часопісе «Геба», які збіраліся выдаваць філаматы)]....

[...] Вучобу ва ўніверсітэце (факультэт прыродазнаўчых і фізічных навук) Ануфрыю Петрашкевічу як выхадцу з немажливой шляхецкай сям'і даводзілася спалучаць з работай у той самай «Масе радзівілаўскай», дзе працаваў у гэты ж час і **Ян Чачот**, з якім ён шчыра пасябраваў. У 1816 годзе Ануфрый Петрашкевіч атрымаў ступень кандыдата філасофіі. Праз чатыры гады вырашыў прадоўжыць вучобу ў Варшаўскім універсітэце, дзе займеў ступень магістра філасофіі. Як стыпендыят універсітэта ён павінен быў адпрацаваць нейкі час настаўнікам у Каралеўстве Польскім.

Яго пасылаюць у Люблін, у ваяводскую школу – выкладаць геаграфію, натуральную гісторыю і латынь. Але настаўніцкая праца не задавальняла дзейсную і неспакойную натуру Ануфрыя Петрашкевіча. У лістах філаматам, асабліва **Яну Чачоту**, відаць яго вялікая туга па віленскіх сябрах, па доме. Урэшце ён кідае настаўніцкую службу і ў канцы 1822 года вяртаецца ў Вільню, дзе з дапамогай **Чачота** зноў уладкоўваецца ў тую ж «Масу».

Калі пачаліся арышты філаматаў, Ануфрыю Петрашкевічу нейкім чынам удалося застацца на волі. Магчыма, прычыніліся вучоба і настаўніцтва ў Польшчы, калі ён недзе каля двух гадоў не ўдзельнічаў непасрэдна ў рабоце арганізацыі. Але, хутчэй за ўсё, Петрашкевічу проста пашанцавала, бо адразу ж па прыездзе ён зноў з галавой акунуўся ў філамацкую дзейнасць. У сакавіку 1823 года ён паставіў перад філаматамі пытанне аб утварэнні яшчэ адной арганізацыі – Патрыятычнага саюза, накіраванага супраць палітыкі царызму. А ў Шчучыне, куды наведваўся да родных, ён разам з Міхалам Рукевічам пачаў ствараць мясцовую Тайную антыцарскую арганізацыю. Але, відаць, пра гэтую яго дзейнасць уладам не было вядома.

У час следства над арыштаванымі філаматамі і філарэтамі, якіх кінулі ў турэмнае зняволенне, Ануфрый Петрашкевіч яшчэ раз праявіў свае арганізатарскія здольнасці. Ён стварыў спецыяльны камітэт дапамогі зняволеным сябрам, імкнуўся вызваліць іх з бяды. Зняволеныя адразу адчулі матэрыяльную і духоўную падтрымку тых, хто гуртаваўся вакол камітэта. Што да апраўдання сяброў, то гэтага Ануфрыю Петрашкевічу зрабіць не ўдалося.

Наадварот, у канцы следства ён і сам быў прыгавораны да выгнання з роднай зямлі па той жа справе.

9 лістапада 1824 года Ануфрый Петрашкевіч разам з сябрамі апынуўся ў Пецярбургу. У Міністэрстве асветы яго як добра падрыхтаванага спецыяліста, магістра філасофіі накіроўваюць у Маскоўскі ўніверсітэт. Прыехаў туды ў студзені 1825 года. Яму даюць працу ў бібліятэцы славутага ўніверсітэта [...].

[...] Асталеваюшыся ў Маскве, Ануфрый Петрашкевіч ні на міг не забывае пра сваіх раскіданых па свеце сяброў па згуртаванні. Ён наладжвае сталую перапіску з усімі, з кім толькі можна, – філаматамі і філарэтамі. Да яго ў Маскву злітаюцца пісьмы з розных куткоў Расійскай імперыі: з Адэсы - ад Францішка Малеўскага, Адама Міцкевіча, Юзафа Яжоўскага, з Пецярбурга – ад Тэадора Лазінскага, з Кізіла і Уфы – ад **Яна Чачота**, з Арэнбурга і Ускалыска – ад Тамаша Зана і, вядома ж, з радзімы – ад Ігната Дамэйкі, Станіслава Казакевіча, Антонія Адынца, ад роных і блізкіх.

У Маскве Ануфрый Петрашкевіч памятае і пра сваю ролю філамацкага архівіста. Галоўны яго клопат цяпер – захаваць творы і пісьмы раз'яднаных сяброў, матэрыялы Таварыства, не даць ім згубіцца ў жыццёвых віхурах. Да гэтай справы ён прылучае сваіх блізкіх, з якімі звязаны перапіскай. У Маскоўскім універсітэце ў Ануфрыя Петрашкевіча, відаць, была магчымасць друкаваць творы сяброў-філаматаў. І ён імкнецца яе выкарыстаць. У 1826 годзе дапамагае свайму сябру Адаму Міцкевічу, які толькі што вярнуўся ў Маскву з поўдня, выдаць напісаныя ім у Адэсе і Крыме «Санеты». Выйшлі яны асобнай кнігай у друкарні Маскоўскага ўніверсітэта і мелі шырокі рэзананс у асяроддзі перадавой рускай грамадскасці.

Услед за Міцкевічавымі «Санетамі» філамацкі архівіст намерваецца выдаць томікі паэзіі **Яна Чачота** і Тамаша Зана, якія апынуліся ў далёкай уральскай ссылцы і якім было ўжо не да сваіх юнацкіх твораў. Амаль у кожным пісьме дадому Ануфрый Петрашкевіч просіць свайго малодшага брата Юзафа перапісаць іх творы, што захоўваліся ў вядомым толькі ім месцы. Брат просьбу выконвае, хоць і не так хутка, як хацелася б Ануфрыю Петрашкевічу. Як асабістае няшчасце ўспрыняў ён вестку пра бяследнае знікненне некаторых твораў **Яна Чачота**, пра што ў вялікай распачы піша брату 20 красавіка 1827 года: «...зніклі песні, пранумараваныя арабскімі лічбамі, знікла частка яго паэзіі, санеты, песні пра літвінак... Гэта быў самы цяжкі ў маім жыцці момант...» Страта многіх твораў **Яна Чачота** яшчэ больш прыспешвае Ануфрыя Петрашкевіча з падрыхтоўкай кнігі сябра. «З нецярпеннем чакаю я санеты і песні **Яна**», – піша ён брату ў 1829 годзе.

Як ні шкада, але выдаць кнігі паэзіі сяброў Ануфрыю Петрашкевічу так і не ўдалося: яго задуму перапыніла лістападаўскае паўстанне 1830-1831 гадоў і

звязаныя з ім падзеі (дарэчы, мы не ведаем, якія ж творы **Чачота** і Зана атрымаў Петрашкевіч ад брата – трэба думаць, яны захоўваюцца недзе ў маскоўскіх архівах, і даследчыкаў яшчэ чакаюць цікавыя знаходкі: напрыклад, да гэтага часу філамацкіх санетаў **Чачота**, пра якія кажа Петрашкевіч, ніхто яшчэ, здаецца, не бачыў, як і песень пра літвінак; не выключана, што там былі і беларускамоўныя творы). [...]

ФРАНЦІШАК МАЛЕЎСКИ

Сын рэктара Віленскага ўніверсітэта Сымона Малеўскага няўрымслівы Францішак Геранім Малеўскі (сябры звалі яго яшчэ Ярош), хоць і быў крыху маладзейшы за большасць сваіх сяброў-філаматаў [...], але вылучаўся сярод іншых сваёй шырокай адукаванасцю, эрудыцыяй [...].

Нягледзячы на перашкоды, філаматы рабілі ўсё магчымае для пашырэння сваіх ідэй. Галоўнай для іх была асвета народа. Францішак Малеўскі надаваў вялікае значэнне новым метадам навучання, якія садзейнічалі пашырэнню асветы сярод простага люду, давалі адукацыю сялянскім дзецям. Перш за ўсё – гэта ланкастарская сістэма навучання, якую ён увёў у Шчорсах пры падтрымцы графа Адама Храптовіча. У пісьме да **Яна Чачота** 7 жніўня 1821 года Францішак Малеўскі так расказвае пра арганізаваную ім шчорсаўскую школу Ланкастара: «Я не браўся за кнігі, нават падумаць не мог пра нашу работу, бо цэлыя дні праводзіў то ў садзе, то ў школе Ланкастара. З увагаю гляджу на 250 дзяцей, сабраных разам у вялікім памяшканні. Што гэта за карціна, што за поле для назірання, што за ўцеха! Бачу, што лепш скарыстоўваць метады Ланкастара не ў горадзе, а на вёсцы і не 50 ці 100, а значна больш дзяцей можна вучыць пры яго дапамозе. Перад вачамі ў мяне сялянскія ўборы, сярмяжкі, кашулькі, палатняныя куртачкі. Гэтулькі многа вучняў! Толькі тут можна ацаніць Ланкастара як вялікага дабрадзея, нізка пакланіцца яму за такое вынаходства. Ці схіліцца перад бласлаўным Наканаваннем, што дало ў гэтым стагоддзі такое адкрыццё...»

Гэтую вельмі прагрэсіўную сістэму навучання Францішак Малеўскі імкнецца пашырыць на ўсю «Літву», ахапіць з яе дапамогай як мага больш сялянскіх дзяцей, што імкнуцца да навукі. На старонках віленскага друку ён выступае з артыкуламі, дзе расказвае пра вопыт шчорсаўскай школы Ланкастара, гарача клікае пераймаць яго ў іншых школах.

ЮЗАФ КАВАЛЕЎСКИ

[...] Ва ўніверсітэце Юзаф Кавалеўскі адразу трапіў у кола найбольш таленавітых і актыўных студэнтаў, пасябраваў з Адамам Міцкевічам, Тамашам Занам, **Янам Чачотам**, Францішкам Малеўскім і іншымі цікавымі маладымі

людзьмі, якія і прынялі і яго ў арганізаванае імі Таварыства філаматаў. У адрозненне ад старэйшага за яго Юзафа Яжоўскага сябры назвалі Кавалеўскага «маладым (ці малым) Юзафам». Гэта ён, Кавалеўскі, пад імем Юзаф стаў потым адным з герояў Міцкевічавых «Дзядоў». [...]

ІГНАТ ДАМЭЙКА

[...] Вялікі вучоны-прыродазнавец, як кожны можа пераканацца, не менш цікавы і як літаратар. І гэта нягледзячы на тое, што да літаратурнай творчасці Ігнат Дамэйка схільнасці ніколі не меў, пра што сам прызнаваўся. Тым не менш ён вельмі цікавіўся ляратурай, сачыў за яе навінкамі, захапляўся творчасцю сяброў-філаматаў Адама Міцкевіча, **Яна Чачота**, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча і іншых таленавітых пісьменнікаў-землякоў. [...]

[...] Жывучы ў далёкай Чылі, Ігнат Дамэйка не забыў роднай беларускай мовы. Пра гэта сведчыць тое, што ў сваіх нататках «Філарэты і філаматы» (гл.: Філаматы і філарэты. Мінск, 1998), напісаных у 1870 годзе, г. зн. праз 50 гадоў пасля выезду з Беларусі, ён амаль слова ў слова ўспомніў і прывёў тэкст беларускай песні **Яна Чачота**:

Ах, што ж мы вашэці скажам,
Простага сяла дзяўчата,
Якія ж песнячкі звяжам:
У нас мысль небагата, у нас мысль небагата.

Але мы мыслім, як чуем,
Так табе заспяваем,
Так цябе павіншваем,
Няшчырасці не знаем, няшчырасці не знаем.

Будзь, як лісічка, здаровы,
Як конік, весел пры трудзе,
Нех твае пісма і мовы,
Як салавей, голас будзе, як салавей, голас будзе [...]

АЛЯКСАНДР ХОДЗЬКА

Блізкі сябар Адама Міцкевіча і Юльюша Славацкага, добры знаёмы Аляксандра Пушкіна, сын вядомага ў свой час пісьменніка Яна Ходзькі («Яна са Свіслачы»), паэт, усходазнавец і славіст Аляксандр Ходзька (Барэйка) нарадзіўся ў 1804 годзе ў родавым маёнтку ў Крывічах Вілейскага павета (цяпер Мінская вобласць). Вучыўся спачатку дома, а потым бацька аддаў яго на далейшую вучобу ў Вільню, пад апеку свайго знаёмца Тамаша Зана. У 1820 годзе

Алесь (так звалі яго дамашнія і сябры) стаў студэнтам Віленскага ўніверсітэта, аддзялення літаратуры і вольных навук. Пазнаёміўшыся і пасябраваўшы з філаматамі, А. Ходзька запісваецца ў створанае імі Таварыства філарэтаў, уваходзіць у яго Блакітны саюз пад апеку **Яна Чачота**. Як і большасць членаў гэтага студэнцкага згуртавання, восенню 1823 года А. Ходзька быў кінуты ў базыльянскія мury, у турэмнае зняволенне, адкуль яго выпусцілі разам з сябрамі вясной наступнага года, па заканчэнні следства. [...]

АНТОНІ ЭДВАРД АДЫНЕЦ

[...] У 1820 годзе Адынец паступіў у Віленскі ўніверсітэт, каб вучыцца на юрыста. Адначасова наведваў лекцыі па літаратуры Готфрыда Эрнста Гродэка і Леана Бароўскага. Даведаўшыся пра ўтварэнне ва ўніверсітэце тайнага Таварыства філарэтаў, адразу запісаўся ў гэтае вельмі прыцягальнае для яго згуртаванне, стаў таварышам яго літаратурнага аддзела, які назвалі Блакітным саюзам. Кіраваў гэтым саюзам прызнаны ўжо сярод філаматаў і філарэтаў паэт **Ян Чачот**. Ubачыўшы яўныя паэтычныя здольнасці Адынца, **Чачот** узяў яго пад сваю апеку. За гэта філаматы і філарэты празвалі **Чачота** Ментарам, а Адынца – Тэлемакам (паводле грэчаскай міфалогіі Ментар быў выхавальнікам Тэлемака, сына Адысея і Пенелопы).

Маладому сямнаццацігадоваму хлопцу з Ашмяншчыны, які даўно захапляўся паэзіяй, вельмі цікава было слухаць на сходках вершы трохі старэйшых за яго сяброў, спрэчкі аб прачытаным, дыскусіі і дыспуты на літаратурныя, а то і палітычныя тэмы, удзельнічаць у сяброўскіх маёўках і розных урачыстасцях. На гэтых урачыстасцях Антоні Адынец сустрэўся ўпершыню са славытымі ўжо ў той час паэтамі Тамашам Занам, старшынёй Таварыства філарэтаў, і Адамам Міцкевічам, які прыязджаў на тыя ўрачыстасці з Коўні, дзе працаваў настаўнікам. Пра першую сустрэчу з Адамам Міцкевічам расказвае ў сваіх успамінах сам Антоні Адынец. Было гэта, прыгадвае аўтар, у маі 1821 года на другі дзень Зялёных святак на ўрачыстым сходзе ў гонар Тамаша Зана ў гарах і за Вільняй, пад Маркуцямі. Свята доўга не пачыналі: чакалі прыезду Адама Міцкевіча. «Старэйшыя, – расказвае Антоні Адынец, – пайшлі яго сустракаць, мне сказаў **Чачот** ісці з ім. Неўзабаве ўбачылі дрожкі, коні ляцелі наўскач, і Малеўскі памахваў адтуль у паветры белай хусткай – падаваў знак, што вязе чаканага госця. Пласкагор’е з боку горада канчалася стромым схілам, дарога кружыла па ім. Дрожкі нарэшце суняліся ўнізе, у падножжы схілу, і абодва хлопцы без дарогі падымаліся на гару, дзе мы стаялі, чакаючы іх... Міцкевіч махаў шапкай, вітаючы нас, але хоць ужо быў блізка і хоць я глядзеў ва ўсе вочы, твару яго зверху не мог убачыць. **Чачот** першы ўзяў

яго ў абдымкі, і яны ціскалі адзін аднаго. Потым не менш сардэчна віталі яго іншыя знаёмыя. Я, самы малады і незнаёмы, стаяў збоку і быў апошні, каго **Чачот** да яго падвёў. Міцкевіч кінуў на мяне пранікліы позірк і, прызна ўсміхаючыся, папытаўся ў **Чачота**: “Ці не той самы гэта Любімчык-Тэлемак?” А калі **Чачот**, смеючыся, пацвердзіў, ён падаў мне па-сяброўску руку і таксама з усмешкай запытаў: “А Ментар усё яшчэ строгі?” Я не адказаў ні слова: гэтакі быў разгублены, асабліва ад яго праніклівага позірку». [...]

Да канца жыцця не кідаў пісаць Антоні Адынец вершы. [...] Шмат у Адынца і вершаў, напісаных у гонар вядомых літаратараў і вучоных («На шлюб Тамаша Зана», «Адаму Міцкевічу», «Адаму Сузіну», «Ігнату Ходзьку», «Надпіс на надмагільным помніку Яну Чачоту ў Ротніцы», «Яўстафію Тышкевічу», «Міхалу Балінскаму», «Уладзіславу Сыракомлю» і інш.) [...]

ПАСЛЯСЛОЎЕ

[...] Часы поўнай незалежнасці ВКЛ гісторыкі назвалі «залатым векам» Беларусі.

Але трываў ён не вельмі доўга. На зваблівых беларускія землі паквапілася наша заходняя суседка Польшча. Толькі Беларуссю, якая разам з далучанымі да яе краямі была ці не ў два разы большая за яе тэрытарыяльна, авалодаць сілай Польскае Каралеўства не змагло б. Тады польскія вярхі прыдумалі вельмі хітры ход. Яны запрасілі на свой каралеўскі трон беларускага ўладара вялікага князя Ягайлу, які па ўказцы палякаў распачаў інтэграцыю дзвюх краін. Беларусь апынулася пад моцным польскім уплывам. Пачалася паступовая, але няўхільная паланізацыя Беларусі. Дайшло да таго, што беларуская мова была цалкам выцеснена як з дзяржаўнага ўжытку, так і з літаратуры. У выніку Беларусь з часам стала ўспрымацца ў свеце як польская правінцыя.

Гэта быў сапраўдны заняпад Беларусі, яе культуры. Яшчэ больш паглыбіўся ён з гвалтоўным далучэннем нашай краіны ў канцы XVIII стагоддзя да Расійскай імперыі.

Перадавыя колы беларускага грамадства не маглі мірыцца з такім становішчам сваёй краіны. Не змірыліся з гэтым і студэнты Віленскага ўніверсітэта. Яны ведалі, што змяніць сітуацыю да лепшага магла б толькі незалежнасць Беларусі як ад Масквы, так і ад Варшавы.

Зрабіць Беларусь вольнай, ні ад кога незалежнай дзяржавай – такую далёкасяжную мэту якраз і паставілі перад сабой студэнты-беларусы, ствараючы сваё аб’яднанне з бяскрыўднай назвай – Таварыства філаматаў (аматараў навукі).

Спосабам для дасягнення сваёй мэты філаматы абралі шырокую асвету народа. Дзеля гэтага яны ўзяліся пісаць нават падручнікі для школ па ўсіх

галінах навукі, выдаваць часопіс «Геба», выступаць у друку з асветніцкімі публікацыямі.

Як самае галоўнае філаматы хацелі ва ўсёй праўдзівасці раскрыць перад беларусамі іх слаўную мінуўшчыну, якая памагла б ім вярнуць страчаную веліч. Сама больш зрабіў у гэтым плане Адам Міцкевіч. Ён выдатна ўзнавіў важныя старонкі змагання беларускага народа з іншаземнымі заваёўнікамі ў «літоўскіх» вершаваных аповесцях і паэмах «Мешка, князь Наваградка», «Гражына», «Конрад Валенрод» і ў паэтычнай эпапеі «Пан Тадэвуш», якія сталі шэдэўрамі сусветнай літаратуры. Здаецца, і па сёння ніхто з нашых пісьменнікаў, апрача хіба Уладзіміра Караткевіча, так глыбока і з такіх папраўдзе патрыятычных пазіцый не раскрываў гісторыю Беларусі, як Адам Міцкевіч.

Пра самыя значныя падзеі нашай мінуўшчыны цікава раскажаў у цыкле невялікіх балад «Спевы пра даўніх літвінаў да 1434 года» Ян Чачот. Па сутнасці, гэта своеасаблівая паэтычная гісторыя старажытнай Беларусі, у якой апяваецца дзейнасць найбольш слаўтых князёў і палкаводцаў Вялікага Княства Літоўскага – Міндоўга, Войшалка, Віценья, Гедыміна, Альгерда, Кейстута, Вітаўта, Ягайлы, Давіда Гарадзенскага, ятвяга Комата і іншых.

Падзеям беларускай гісторыі прысвяціў сваю невялікую паэму «Роздум каля руінаў Гедымінавага замка» Ануфрый Петрашкевіч. Па-свойму імкнуліся асвятляць беларускую мінуўшчыну і іншыя філаматы і філарэты.

У адраджэнні культуры Беларусі філаматы перш за ўсё звярнуліся да вусна-паэтычнай творчасці свайго народа. Легенды, паданні, песні, казкі, звычаі простага люду яны лічылі важнай крыніцай для абнаўлення літаратуры. Першыя засноўвалі на беларускім фальклоры свае творы Тамаш Зан («Табакерка», «Свіцязь-возера», «Цыганка»), Ануфрый Петрашкевіч («Купала») і асабліва Ян Чачот (балады «Бекеш», «Наваградскі замак», «Мышанка», «Калдычэўскі шчупак», «Узногі», «Свіцязь», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах»). Услед за імі і Адам Міцкевіч стварае па фальклорных матывах свае выдатныя балады «Свіцязь», «Свіцязянка», «Рыбка», «Вяртанне таты», «Курганок Марылі», «Люблю я», «Лілеі», якія запачаткавалі новы напрамак у нашай і польскай літаратуры – рамантызм. Да яго, гэтага найбольш прагрэсіўнага ў параўнанні з класіцызмам літаратурнага напрамку, як бачым, прывёў Адама Міцкевіча беларускі фальклор.

Філаматы, як і ўсе без выключэння літаратары таго часу, пісалі свае творы на паноўнай у Беларусі польскай мове. Пісаць па-беларуску яны яшчэ не маглі, бо на той момант не існавала ні беларускага друку, ні беларускага чытача: вышэйшыя слаі грамадства па-ранейшаму карысталіся польскай мовай, а простае сялянства спрэс было непісьменным.

Усё ж філаматы рыхтавалі глебу для стварэння беларускай літаратуры. Яны

паказвалі ў сваіх публіцыстычных выступленнях і мастацкіх творах багацце і прыгажосць народнай культуры і мовы, вучылі шанаваць беларускае слова. З вялікай пашанай і любоўю да мовы свайго народа гаварыў, чытаючы ў Парыжы, у Калеж дэ Франс, лекцыі пра славянскія літаратуры, Адам Міцкевіч: «На беларускай мове, якую называюць русінскай ці літоўска-русінскай... размаўляе каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана. У часы незалежнасці Літвы вялікія князі карысталіся ёю ў сваёй дыпламатычнай перапісцы».

Шмат пісаў пра прыгажосць беларускай мовы Ян Чачот. Ён склаў нават слоўнік найбольш адметных беларускіх слоў і выразў, а таксама запісваў беларускія народныя песні, прыказкі і прымаўкі.

Філаматы рабілі і першыя спробы літаратуры на беларускай мове. Выдатныя ўзоры беларускіх паэтычных твораў апублікаваў у сваіх фальклорных зборніках Ян Чачот.

Пісаць па-беларуску мог і Адам Міцкевіч. Але яго беларускія творы з розных прычын не дайшлі да нас. У друку не раз паведамлялася пра знаходкі беларускіх вершаў паэта, але ніхто пакуль што не бачыў іх апублікаванымі.

Хоць стварыць беларускую літаратуру філаматам не ўдалося, але іх высакародныя ідэі не загінулі з разгромам царскімі ўладамі славутага Таварыства. Запаленая імі на беларускім небасхіле 200 гадоў назад зорка нацыянальнага адраджэння ярка асвятліла дарогу наступным пакаленням інтэлігенцыі ў змаганні за лепшую долю Бацькаўшчыны.